

ANNALES ZBORNÍK
MUSEI SLOVENSKÉHO
NATIONALIS NÁRODNÉHO
SLOVACI MÚZEA

ARCHEOLÓGIA 29
ROČNÍK CXIII– 2019

Bratislava 2019

ANNALES MUSEI NATIONALIS SLOVACI
ZBORNÍK SLOVENSKEHO NÁRODNÉHO MÚZEA

CXIII– 2019
ARCHEOLÓGIA 29

Predseda redakčnej rady/Head of editorial board
PhDr. Juraj Bartík, PhD., Bratislava

Redakčná rada/Editorial Board
Doc. PhDr. Gertrúda Březinová, CSc., Nitra
Mgr. Radoslav Čambal, PhD., Bratislava
PhDr. Beáta Egyházy-Jurovská, Bratislava
PhDr. Zdeněk Farkaš, PhD., Bratislava
Mgr. David Parma, Ph.D.
Doc. PhDr. Matej Ruttkay, CSc., Nitra
Prof. PhDr. Stanislav Stuchlík, CSc., Opava
Dr. Eric Vrba, Boston

Zostavovateľ/Edited by
PhDr. Vladimír Turčan

Preklad do nemeckého a anglického jazyka/translation into English and German languages:
REELS, s. r. o., Stephanie Staffen a autori

Publikácia je recenzovaná/publication is reviewed

Príspevky sú indexované a evidované v databáze Scopus/Articles are indexed and catalogued in the Scopus database

Publikované príspevky sú dostupné na www.archeologickemuzeum.sk/published articles are available on
www.archeologickemuzeum.sk

Za jazykovú úpravu príspevkov zodpovedajú autori/the Authors are responsible for their contributions

Tlač/Print:
Ultra Print, s. r. o., Bratislava

Vydalo/Published by: Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum, Bratislava 2019

Náklad/Numbers of the copies: 350 kusov

© Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum/Slovak National Museum – Archaeological Museum 2019

ISBN 978–80–8060–473–8
ISSN 1336-6637

OBSAH – INHALT

- 7 ZDENĚK FARKAŠ: Záver kultúry ľudu so starou lineárnou keramikou. Obj. 114/86 v Bratislave – Mlynskej doline
- 25 Ende der Kultur mit der älteren Linearbandkeramik – Objekt 114/86 aus Bratislava – Mlynská dolina
- 31 VIKTÓRIA DVORSKÁ PLHÁKOVÁ – JANA MELLNEROVÁ ŠUTEKOVÁ – JÚLIUS VAVÁK – PAVOL JELÍNEK – JANA HLAVATÁ – JARMILA BÍŠKOVÁ: Eneolitická priekopa z Budmeríc – poloha Sušička
- 44 Eneolitischer Graben aus Budmerice – Lage Sušička
- 47 PAVOL JELÍNEK – DUŠAN VALENT: Náboženské ikonografie v staršej dobe bronzovej
- 73 Religiöse Ikonographie während der älteren Bronzezeit
- 77 MARTIN TREFNÝ: Attic, Etrusco – Corinthian and South Italian vases in the collection of the Slovak National Museum in Bratislava
- 89 Attické, etrusko-korintské a jihoitalské vázy vo zbírke Slovenského národného múzea v Bratislavě
- 91 MILAN HORŇÁK: Kolaps osídlenia kultúr popolnicových polí s dôrazom na lužickú kultúru v priestore dnešného juhozápadného Slovenska
- 98 Collapse of settlements of Urnfield cultures with an emphasis on Lusatian culture in the area of today's south-western Slovakia
- 101 VIOLETTA REITER: Das Keramikdepot der mitteldanubischen Hügelgräberkultur aus Reyersdorf (NÖ)
- 129 MICHAEL BRANDL: Die Klinge aus Reyersdorf (FNr. 112)
- 130 ZORA BIELICHOVÁ: Animal bones from the Middle Bronze Age Tumuli culture site at Reyersdorf (Lower Austria)
- 136 The pottery hoard of the Mid-Danubian tumulus culture from Reyersdorf (Lower Austria)
- 136 Keramický depot stredodunajskej mohylovej kultúry z Reyersdorfu (Dolné Rakúsko)
- 136 Analýza kostí zo sídliska stredodunajskej mohylovej kultúry v Reyersdorfe (Dolné Rakúsko)
- 139 ANITA KOZUBOVÁ – VERONIKA HORVÁTH: Nur eine Faszination vom Westen oder etwas anderes? Zu hallstädtischen Einflüssen in der Vekerzug-Kultur am Beispiel des Gräberfeldes von Eger-Nagy Eged (Ostungarn)
- 156 Len očarenie západom alebo niečo iné? K halštatským vplyvom vo vekerzugskej kultúre na príklade pohrebiska v Eger-Nagy Eged (východné Maďarsko)
- 159 PETRA ŠIMONČIČOVÁ KOÓŠOVÁ – RADOSLAV ČAMBAL: Ojedinelý nález noricko-panónskej opaskovej zápony z Zuckermanbla v Bratislave
- 166 Einzelfund einer norisch-pannonischen Gürtelschnalle vom Zuckermanbl in Bratislava
- 167 JOZEF LABUDA: Štítová puklica z doby rímskej z Hontianskych Nemiec
- 170 Schildbuckel aus der römischen Kaiserzeit aus Hontianské Nemce
- 171 ANDREJ SABOV – MAREK BOTH: Neznáme rímske militárie v zbierkach Slovenského národného múzea v Martine
- 176 Unbekannte römische Militaria in den Sammlungen des Slowakischen National Museums in Martin
- 179 KATARÍNA HLADÍKOVÁ: Príspevok ku kovanim závesov picích rohov doby rímskej z južného Záhoria
- 184 Beitrag zu den Beschlägen der Gehänge von Trinkhörnern aus der römischen Kaiserzeit vom südliche Záhorie Gebiet

- 185 DANIEL SVIHALEK: Rímske kúpele a analogické stavby z germánskeho prostredia v stredodunajskom barbariku
- 195 Römische Bäder und analogische Bauten vom germanischen Milieu im mitteldonauländischen Barbarikum
- 197 ZDENEK FARKAŠ – VLADIMÍR TURČAN: Fragment náramku typu Szentendre z Beckova
- 200 Armringbruchstück vom Typ Szentendre aus Beckov
- 203 VLADIMÍR TURČAN: Včasnostredoveké bronzové kovanie z Pohanskej
- 209 Early medieval bronz fitting from Pohanská
- 211 DAVID VÍCH – ZUZANA JARUŠKOVÁ: Depot železných predmetů z Borotína na Malé Hané
- 216 Hoard of iron items from Borotín in Malá Haná
- 217 MILAN THURZO – RADOSLAV BEŇUŠ: Body remains of Archbishop Georgius (Juraj) Lippay, exhumed from the crypt under St. Martin's Cathedral in Bratislava
- 232 Telesné pozostatky arcibiskupa Juraja Lippaya, exhumované z krypty pod Dómom sv. Martina v Bratislave
- 233 KOLOKVIUM
- 233 VLADIMÍR TURČAN: Osemnásť kolokvium k otázkam rímsko-germánskej archeológie
- Das achtzehnte Kolloquium zu den Fragen der römisch-germanischen Archäologie
- 235 ROBERT IVÁN – RÓBERT ÖLVECKY – JÁN RAJTÁR: Vybrané hrobové celky z germánskeho žiarového pohrebiska v Sekuliach
- 258 Ausgewählte Grabkomplexe aus dem germanischen Brandgräberfeld in Sekule
- 263 IGOR BAZOVSKÝ – RADOSLAV ČAMBAL – KATARÍNA HLADÍKOVÁ – JÁN RAJTÁR: Nové funerálne nálezy z doby rímskej zo Závodu (predbežná správa)
- 266 Neue Grabfunde aus der römischen Kaiserzeit aus Závod (Vorbericht)
- 269 BARBARA LOFAJOVÁ DANIELOVÁ – MARTIN FURMAN: Hrdoš – Nová archeologická lokalita severokarpatskej skupiny na pomedzí Oravy a Liptova
- 281 Hrdoš – eine neue archäologische Fundstelle der nordkarpatischen Gruppe an der Scheide von Orava und Liptau
- 283 MILAN HORŇÁK – ERIK HRNČIARIK – TOMÁŠ KOLON: Keramický materiál z vybraných objektov hospodárskeho zázemia neskoro-antického dvorca v Bratislave-Podunajských Biskupiciach
- 302 Ceramic material from selected buildings of the farming part of a late Antiquity Residence in Bratislava-Podunajské Biskupice
- 317 RECENZIA/REZENSIONS
- Miroslava Daňová: B. Komoróczy/M. Vlach: Příběhy civilizace a barbarství – Pod nadvládou Říma. Archeologický ústav AV ČR, Brno, v.v.i., 2018, 289 strán, 1. vydanie. ISBN 978-80-7524-014-9.
- 319 Skratky časopisov a periodík – Abkürzungen von Zeitschriften und Periodika

NÁBOŽENSKÉ IKONOGRAFIE V STARŠEJ DOBE BRONZOVEJ¹

PAVOL JELÍNEK – DUŠAN VALENT

Keywords: *Early Bronze Age, sheet metal industry, pendants, engravings on pottery, anthropomorphic depictions, religion, Proto-Indo-European pantheon*

Abstract: *Religious iconographies in the early Bronze Age. This article deals with anthropomorphic depictions from the early Bronze Age from the Carpathian basin and central Danube region. Abstract-looking human figures can be found on metal headbands and pendants, engraved on pottery, or modelled as anthropomorphic sculptures. We can find individual depictions of human figures on several, identical types of finds, or with an identical method of depiction or composition. We therefore describe them as religious iconographies, i.e. a fixed method of depicting deities, in the early Bronze Age. We deal in brief with sculptures and incusted depictions of human figures on pottery. However, we concentrated mainly on triadic, pair and other human figures on metal headbands and on several types of anthropomorphic and gynecomastonomorphic pendants. It is interesting to note that as in the case of sculptures and incusted urns, these are mainly female iconographies. Individual groups of iconographies contain suggestive parallels between significant deities identified by the method of comparative Indo-European mythology, which might help identify them with more precision. This article thus helps, in our opinion, to contribute to our knowledge of religion in the early Bronze Age.*

Úvod

V severozápadnej časti Karpatskej kotliny a v strednom Podunajsku sa v staršej dobe bronzovej nevyskytujú antropomorfné plastiky známe z jej východnej časti a Balkánu (napr. Šteiner 2009, 72; Podborský 2006, 228). Nie sú tu zastúpené ani silne abstrahované ľudské zobrazenia, aké sa vyskytujú na keramike v centrálnej časti sledovaného regiónu. Napriek tomu sa tu ľudské zobrazenia nachádzajú vo výzdobe čeleniek a diadémov, štylizované až na hranicu rozpoznatelnosti. Ďalšie antropomorfné zobrazenia sú na rôznych typoch záveskov.

Predpokladáme, že antropomorfné zobrazenia zmienené na všetkých vyššie uvedených typoch artefaktov, teda plastiky, čelenky aj závesky, nie sú stvárnením ľudí, ale božstiev. Motívy sa opakujú, niektoré nachádzame prakticky identické v kove aj v keramike. Niektoré delí časová alebo priestorová dištancia, iné tvoria v oboch veličinách blízku skupinu. Keďže sa isté motívy, niekedy v rôznom prevedení, opakujú, predpokladáme, že ide o ustálený spôsob zobrazovania konkrétnych božstiev. Hovoríme preto o náboženských ikonografiách. Žiaľ, vytvorenie kompletného súpisu náboženských ikonografií je napriek úsiliu obmedzené našou erudíciou. Cieľom v tomto „pilotnom“ texte nie je ani striktné chronologické postavenie jednotlivých nálezov v rámci staršej doby bronzovej. Chceme v prvom rade poukázať na pestrosť, ale zároveň štruktúrovanosť náboženských ikonografií na zvolenom území v staršej dobe bronzovej. Ich ďalšie dopĺňanie, popisovanie a spresňovanie bude cieľom budúceho bádania.

K metodike

Metóda práce je založená na rozpoznávaní abstraktných ľudských zobrazení na plechovej industrii, vyrýtych na keramike a tvaroch záveskov a ihlíc v širšom priestore strednej Európy a ich konfrontovaní s výsledkami porovnávacej mytológie. Z tohto hľadiska teda vyzerá byť veľmi subjektívna a neexaktná.

Človek však všeobecne (a teda aj autori) sa evolučne vyvinul tak, aby antropomorfizoval (pareidólia, Vondráček/Holub 1972, 47) rôzne javy a tvary v svojom okolí, tváre v mrakoch sú príslovečné (Guthrie 1993). Svoje okolie aktívne antropomorfizovali naši predkovia minimálne od mladého paleolitu. Ako sa teda vyhnúť subjektívnosti a nemusieť na jednotlivé exempláre zostavovať dotazník, ako to pred časom urobili dve študentky (Danielová/Klbečková 2013, 3)?

Na začiatku nášho bádania stála náhoda, keď sme si pri spracovávaní plechových čeleniek uvedomili, že keď sa segment výzdoby čelenky otočí o 90°, tak ide o antropomorfnú triádu. Pri ďalšom bádani, rozšírenom o závesky, ihlice a „plechové klobúky“ sme sa už čiastočne mohli opierať o nepochybne antropomorfné nálezy (antropomorfné stvárnené ihlice, niektoré plechové obrátené srdcové závesky a ďalšie), ktoré si povšimli už predchádzajúci bádatelia. Z nich niektorí poukázali (napr. Jankovits 2008), že zobrazenia v kove majú svoje analógie aj v keramickej výzdobe a v súčiastiach odevu (napr. Furmánek/Pieta 1985).

¹ Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV 15 0491.

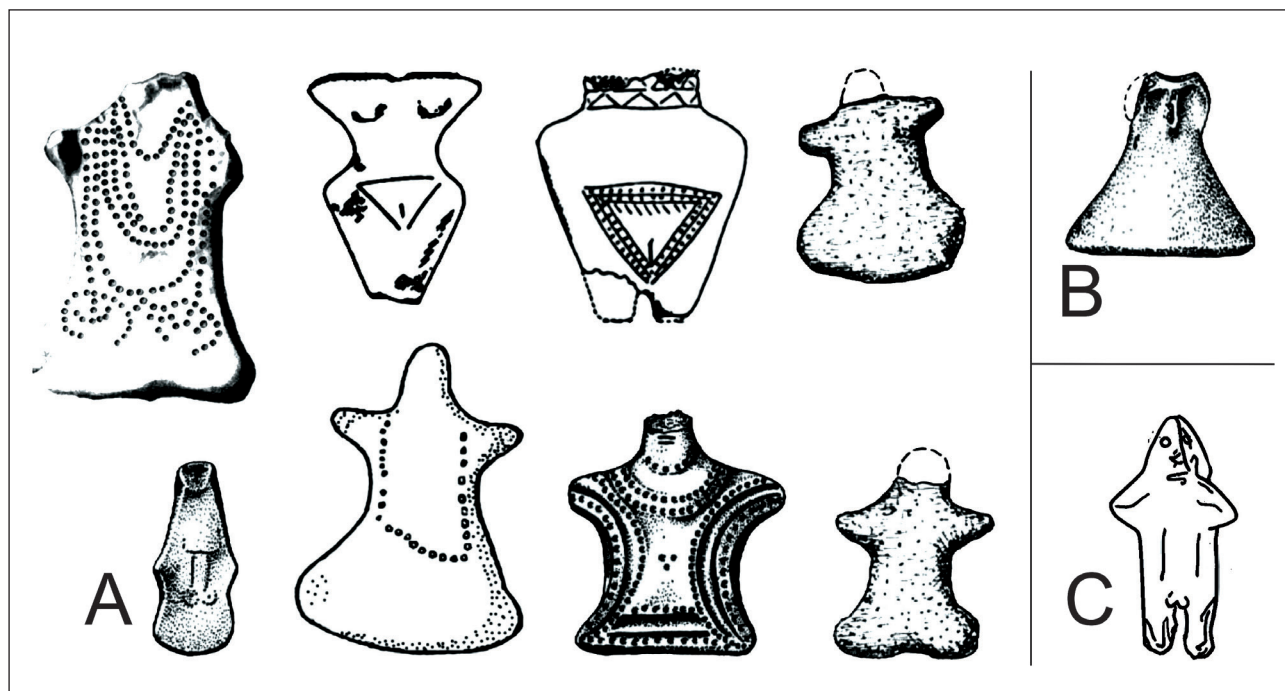
Predmetný text je z hľadiska počtu prezentovaných nálezov a ich uvedenia do vzájomných súvislostí najobsiahlejší. Je však pravdepodobné, že nám niektoré typy zobrazení unikli, ale mnohé motívy staršej doby bronzovej sú natoľko abstrahované, že ich rozpoznanie nie je možné. Ak však nemôžeme vysvetliť „všetko“, musíme sa uspokojiť s tým, že vysvetlíme „niečo“.

V práci sa zaoberáme produktami pravekého umenia, resp. pravekého umeleckého remesla. Neponúkame tu však jeho výklad, pretože chceme osvetliť len niekoľko jeho prvkov. Uspokojujeme sa s vysvetlením Lewisa Willimsa (2007), že praveké „umenie“ je výsledkom spoločenskej a nie osobnej činnosti. Umenie plní spoločenské účely, aj keď s ním zaobchádzajú jednotlivci v sociálnych súvislostiach, aby dosiahli určité ciele. Mimo sociálny kontext sa mu nedá porozumieť (Lewis-Williams, 2007, 57). Pracujeme s konceptom, že starobronzové ikonografie zobrazujú prvky reality (v dnešnom zmysle slova), ale aj prvky pravekej „reality“, teda emické výstupy kultúry (ako symbolického systému), ideológie, produktov zmenených stavov vedomia apod.

Antropomorfné plastiky

Ako sme uviedli vyššie, v sledovanej oblasti je antropomorfná plastika mimoriadne zriedkavá a problematicky doložiteľná. Príkladom je snád fragment, zrejme z východu importovanej plastiky z Vištuku (Bartík/Štrbík 1990, 33, obr. 3), pričom ide o zberový nález a autori nevyklúčujú jeho datovanie do eneolitu. Zberový a dnes nedostupný mal byť aj exemplár údajnej plastiky muža (obr. 1C) pochádzajúci zo sídliska veteřovskej kultúry z moravských Charvát (Tihelka 1960, 66; Tihelka 1962, 158, tab. XV: 4).

Ploché antropomorfné idoly (obr. 1A) najčastejšie predstavujú ženu, alebo u nich absentujú určujúce pohlavné znaky. Hlavy a končatiny bývajú stvárnené len náznakovo; pohlavie je určené vďaka plastickému poprsiu. Podľa stratifikovaných nálezov z Barce sa zdá, že menšie, nezdobené plastiky možno priradiť klasickému stupňu a väčšie, zdobené rytím poklasickému stupňu otomansko-füzesabonyského kultúrneho komplexu (Šteiner 2009, 72, 73). Najkompletnejší súpis antropomorfných figúr nielen otomanských, ale aj wietenberských a ďalších kultúr z Rumunska podal O. Dietrich (2011).

Obr. 1. Antropomorfné plastiky zo staršej doby bronzovej. A: ploché idoly (podľa Dietrich 2011; Kalicz 1984; Kovács 1984), B: kuželovitá plastika (podľa Kovács 1984), C: antropomorfná plastika veteřovskej kultúry(?) z Charvát (podľa Tihelka 1962). Rôzne veľkosti.

Abb. 1. Anthropomorphe Plastik aus der älteren Bronzezeit. A: Flachidole (nach Dietrich 2011; Kalicz 1984; Kovács 1984), B: Kegelförmige Plastik (nach Kovács 1984), C: anthropomorphe Plastik der Veteřov Kultur (?) aus Charvát (nach Tihelka 1962). Verschiedene Maßstäbe.

Ďalší typ (obr. 1B) predstavuje kuželovitá, taktiež silne abstraktne stvárnená ženská plastika z Füzesabony (Kovács 1984, tab. LXIX:3). Torzo vrchnej časti analogickej plastiky pochádza aj z Prešova-Nížnej Šebastovej (Bátora 2018, 293, obr. 245). Tento pomerne zriedkavý typ sa vyskytol aj v otomanskom nadkarpatskom prostredí v opevnených osadách Maszkowice a Trzinica (Przybyła/Skoneczna 2014, 279; Gancarski 2002, 114, Fot. 129). Za súčasného stavu bádania sa nedá vyjadriť k pôvodu tohto tvaru, či ide o karpatský import, alebo naopak je nález z Füzesabony importom z nadkarpatského otomanského prostredia. Nález z Maszkowic však pochádza z najmladšej vrstvy opevnenej osady, ktorá korešponduje už

s prechodom zo strednej do mladšej doby bronzovej. Plastiky tohto typu sú podľa autorov výskumu podobné plastikám z Dolného Dunaja a zo severného Balkánu (kultúra Gárla Mare), nie plochým otomanským idolom zo staršej a strednej doby bronzovej, tie sú však bohato zdobené a nachádzajú sa aj v inom kontexte, spravidla bývajú uložené v hrobch detí (*Chicideanu-Şandor/Chicideanu 1990*).

Podľa V. Podborského (2006, 228) sú ženské plastiky v Potisí (a zrejme aj v príľahlej nadkarpatskej oblasti) dokladom kultu Veľkej Bohyne uctievanej pod rôznymi menami vo východnom Stredomorí. T. Kovács (1984, 247) taktiež ich výskyt odvodzuje z juhovýchodu, aspoň pri niektorých však poukazuje na ich autochtónne umelecké stvárnenie. Rozdielne kontexty tejto interpretácie si nutne neprotirečia, môžu však poukazovať na rôzne ženské božstvá, resp. zvyrazňovať ich iné funkcie v kultúrno odlišnom prostredí.

Keramika – antropomorfná symbolika

Antropomorfné prvky sa na keramike objavujú v strednej Európe už od neolitu. Prevládajú najmä gynekomorfné tvary, s ktorými sa stretávame aj v eneolite (napr. *Nevízansky 2002; Kowalski et al. 2019*). Gynekomorfné tvary tak poukazujú na symbolický vzorec žena/nádoba/maternica (*Matoušek/Štajnochr 2001, 164; Stig Sørensen/Rebay-Salisbury 2008, 64*).

Nie inak je tomu v staršej dobe bronzovej. S antropomorfnou výzdobou keramiky sa stretávame najmä na žiarových pohrebiskách v zadunajských kultúrach typických bohatou inkrustovanou výzdobou na urnách (*Kiss 2012, 74-76*). Samotné nádoby nesú v svojich tvaroch abstraktné prvky ľudských postáv. Na pohrebisku juhopanónskej kultúry s inkrustovanou keramikou Bonyhád boli zistené na urnách antropomorfné prvky a inkrustovaná výzdoba má podľa autorov hovoriť o tom, kto bol pochovaný (*Szabó/Hajdu 2011*). Treba skonštatovať, že na pohrebisku bola väčšina pochovaných ženského pohlavia alebo v zmiešaných dvoj- a viac hrobch.

Podobne sa v kultúre Vaty vyskytli na hrovej keramike aj mužské atribúty (obr. 2B). Napríklad na urne z Dunajvárosu (*Stig Sørensen/Rebay-Salisbury 2008, 65, fig. 6*) je vyobrazená ruka s dýkou. Evokuje to, že v kultúrach s inkrustovanou keramikou a v kultúre Vaty s birituálnym pohrebným rítom s prevahou žiarového, existovala nejaká forma genderových rozdielov, podobne ako v súdobých susedných kultúrach s prevahou inhumácie (napr. nitrianska, slovenská únětická, maďarovská, otomanská), kde mužov a ženy ukladali v skrčenej polohe na pravý alebo ľavý bok, resp. naopak (wieselburská, unterwöblínská). V skúmanej oblasti sa to netýka napr. moravskej a českej únětickej kultúry, kde sa genderové rozdiely do pohrebného rítu nepremietali tak výrazne.

Vzácné sa stretáme aj s inými výjavmi, ktoré by mohli byť interpretované ako mytologické scény (obr. 2C). Z pohrebiska v Mokrine pochádza nádoba s motívom lovu. Je tu zobrazená ľudská postava lukostrelca a zvierata s rohmi alebo parohmi (hrob 110 *Girić 1971, T. XXXIV: GR. 110*).

Rôzne interpretovateľné sú výjavy na nádobách nagyrévskej a kisapostáckej kultúry zo Zadunajska. Napríklad výjav na nádobe z Budapešti – Pannonhalmskej ulice podľa niektorých autorov zobrazuje mýtus o stvorení sveta (*Schreiber 1984, 25*). Podľa T. Késziho (2017, 38) predpokladaná prítomnosť hadov (cikcakovité línie) a rohov na vyobrazenej postave indikuje pravdepodobne chtonické božstvo asociované so znovuzrozením a jeho ikonografické paralely hľadá na Prednom východe a vo východnom Stredomorí.

Iné zobrazenia na keramike uvedených kultúr spodobujú silne štylizovanú ľudskú postavu s rukami v adoračnom geste (obr. 2D), v niektorých prípadoch zrejme s viacerými končatinami, prípadne s hadmi a rohmi na hlave. Snáď do tejto kategórie je možné priradiť aj ľudskú postavu z maďarovského džbánku zo Sládkovičova (*Benkovsky-Pivovarová/Točík 1994*) i keď si uvedomujeme, že ide o časovo aj územne vzdialenejší nález a nezodpovedá ani technika zobrazenia.

Motív božstva vyrytého na urne pripomína zvyk maľovať bohyňu Maat na vnútorné veko rakvy v starovekom Egypte (*Assmann 2003, 24*). Hrobová jama, rakva (sarkofág)/urna tak v symbolickej rovine predstavujú maternicu bohyne, garantujúcej posmrtné znovuzrodenie.

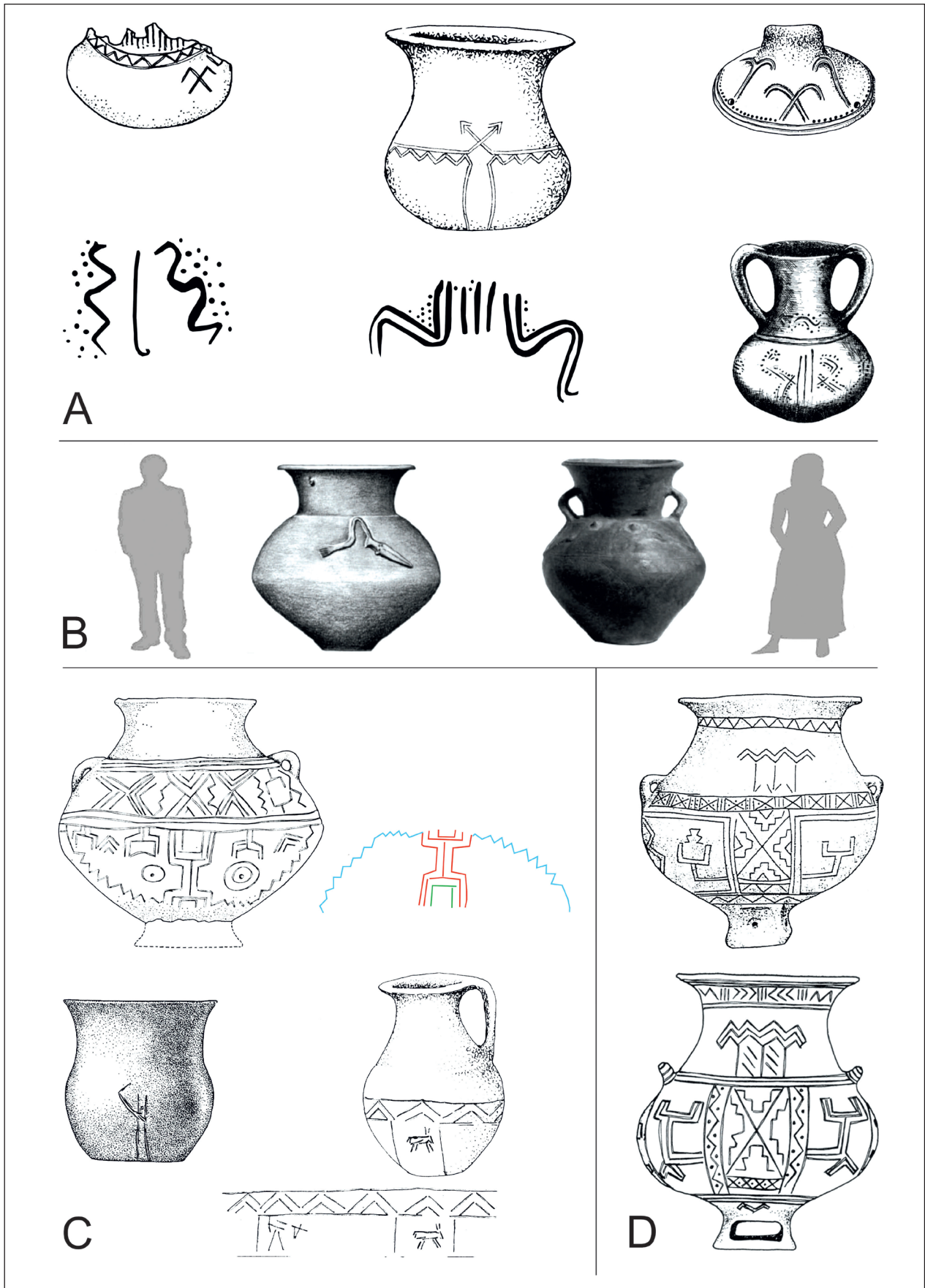
Čelenky a paralely ich výzdoby na keramike

Čelenky nachádzame spravidla v depotoch ženských šperkov, vo funkčnej polohe v ženských hrobch, alebo v ojedinelých nálezoch bez bližších nálezových okolností. V rámci tohto článku sa sústredíme len na čelenky s rekonštruovateľnou antropomorfnou výzdobou.

V staršej dobe bronzovej ich nachádzame vo viacerých oblastiach strednej Európy, v iných oblastiach sú veľmi zriedkavé. Prakticky absentujú vo východnej časti Karpatskej kotliny, nachádzame ich až na sútoku Tisy a Dunaja v marošskej kultúre. Zdá sa, že osou rozšírenia čeleniek v strednej Európe je tok Dunaja od Bavorska po Vojvodinu (*Rittershoffer 1983, 270, Abb. 24; Stuchlík 1978, 60*). Nadkarpatské nálezy súvisia skôr so severským okruhom doby bronzovej a ich výzdobné motívy sú oproti stredoeurópskym rozdielne. Tiež ich datovanie je mladšie a treba ich klásť do strednej doby bronzovej.

Špecifickým a lokálne aj časovo ohraničeným prejavom sú čelenky z medeného plechu s triadickou antropomorfnou výzdobou (obr. 3). Nachádzajú sa vo východnej časti Moravy a juhozápadnom Slovensku. Patria únětickej kultúre, ktorá v tomto regióne prevrstvila staršiu nitriansku kultúru.

Výzdoba čeleniek je pozoruhodne podobná. Pozostáva zo vzorov z vybiňovaných bodov v okrajovej časti čeleniek. Hlavným motívom je trojica roziet a z nich vedúce horizontálne línie, ktoré sú na konci prepojené cikcakovitou líniou. Od

Obr. 2. Ikonografie na keramike v staršej dobe bronzovej. A: párové zobrazenia, zobrazenia koní a triád (podľa Schreiber 1984; Girić 1971; Paulík 2000 – graficky upravené), B: antropomorfné urny kultúry Vatyja (podľa Stig Sørensen/Rebay-Salisbury 2008), C: Mytologické(?) scény na keramike (podľa Schreiber 1984; Bátorá 2018; Girić 1971), D: urny s inkrustovanou antropomorfnou výzdobou nagyрэvskej kultúry (podľa Kézsi 2017). Rôzne veľkosti.

Abb. 2. Ikonographie an der Keramik aus der älteren Bronzezeit. A: Paardarstellungen, Darstellungen von Pferden und Triaden (nach Schreiber 1984; Girić 1971; Paulík 2000 – graphisch adaptiert), B: anthropomorphe Urnen der Vatyja Kultur (nach Stig Sørensen/Rebay-Salisbury 2008), C: Mytologische (?) Szenen auf der Keramik (nach Schreiber 1984; Bátorá 2018; Girić 1971), D: Urnen mit inkrustierter anthropomorphen Verzierung der Nagyрэv-Kultur (nach Kézsi 2017). Verschiedene Maßstäbe.

strednej časti čelenky, ktorá je bez výzdoby, sú zdobené časti oddelené tromi kolmými líniami vybíjaných bodov a tromi až štyrmi väčšími bodmi. Takáto výzdoba je zachytená na čelenke z Unína (obr. 3F; *Veliačík 2002*). Pozoruhodne podobná výzdoba pochádza zo zlomkov čelenky, ktorá bola súčasťou depotu spolu s ďalšími čelenkami v Prašniku (*Bartík/Farkaš/Jelínek 2019*, 33-37)². Rovnaká výzdoba sa našla aj na dvoch „plechových náramkoch borotického typu“ navlečených na nohách dieťaťa v hrobe č. 28 na pohrebisku únětickéj kultúry v Mušove (obr. 3G; *Stuchlík 1978*, 87, obr. 31: 2,5). Asymetria výzdoby nánožníka, tvoriaca však kompozíciu s druhým kusom, ale najmä to, že ide o plechový, nie typicky liaty borotický náramok, nás vedú k názoru, že ide skôr o reutilizovanú zlomenú čelenku. Ostatne z tohto hrobu pochádzajú aj ďalšie fragmenty čelenky (reutilizované ako náramky), ktoré zmienime nižšie. Štýlovo podobná je čelenka z depotu z Pravčíc (obr. 3D; *Tihelka 1965*, 47, Taf. 24: 10; *David 2015*, 93, Abb. 3: A), kde je trojica ľudských postavičiek ešte prepojená ďalším oblúkom z vybíjaných bodov, z ktorého vybieha kratšia línia s rozetkou. Trojica postáv je tak buď akoby spojená do jednej, alebo je tak vyjadrený vzťah troch spojených postáv k ďalšej, nápadne väčšej postave.

Čelenka z Příkaz (obr. 3B; *Ondráček 1970*, 36, Abb. 2) sa našla v mimoriadne bohatom ženskom hrobe. Výzdoba je podobná predchádzajúcim, ale miesto rozetiek sú hlavičky postáv stvárnené len trojicou bodov. Z ženského hrobu pochádza aj čelenka z hrobu 554 z Ludaníc Mýtnej Novej Vsi (obr. 3A; *Bátora/Schulz 2012*, 45). Výzdoba je jednoduchšia ako na predchádzajúcich exemplároch. Postavy sú vyjadrené tromi strmými oblúčkami s krátkymi líniami vybiehajúcimi z vrcholov.

Triadické zobrazenia nachádzame aj na unikátnych plechových „ozdobách hláv“ alebo „plechových klobúkoch“ z ženských hrobov 110 a 727 (obr. 4; *Neugebauer/Neugebauer 1997*, 116, 117, 422; *Lutteropp 2009*, 149) na pohrebisku unterwöblingskej kultúry vo Franzhausene I. Abstrahované zobrazenie človeka sa vyskytlo aj na exemplári z ženského hrobu 64, ale tu je stvárnená len jedna postava na vrchole oblúka frontálnej strany ozdoby. „Plechové klobúky“ sú tiež zobrazované na náboženských ikonografiách vyrytých v keramike, ale najmä v unikátnych liatych antropomorfných záveskoch. Podrobnejšie ich preto popíšeme nižšie v stati o záveskoch.

Triadické zobrazenie ľudských postáv je aj na hrdle ornitomorfnej plastiky z Pákozdu-Várhegy (obr. 9C; *Guba/Szeverényi 2007*, Fig. 5). Menej zreteľné sú napr. aj na črepe z džbánku zo Solymáru (*Endrődi 1984*, 123, Abb. 5: 3) a na neskorosziderských nádobách z Dunaújvárosu (*Vicze 2013*, 29, fig. 4:1; *Vicze 2011*, 287, Pl. 54: 5; 432, Pl. 199: 4; 436, Pl. 203: 12; 442, Pl. 209: 3; 443, Pl. 210: 8; 451, Pl. 218: 8). Sú už však natoľko abstraktné, že ich interpretácia je veľmi problematická. Triadické zobrazenia pozorujeme v tejto oblasti minimálne už od eneolitu na gynekomorfnéj nádobe z Balatonöszödu (*Horváth 2014*, 543, obr. 8: 3). Do tejto skupiny nálezov môžeme priradiť aj rytiny na črepech z Nitrianskeho Hrádku (obr. 2A; *Točík 1978*, Taf. C: 20, Taf. CLXXXVII: 19; *Paulík 2000*, 31, obr. 1: 6, 11). Keďže však čiastočne súvisia s nasledujúcim typom výzdoby, popíšeme ich nižšie.

Ďalší typ antropomorfnéj výzdoby na plechových čelenkách sú symetrické párové zobrazenia. Z vyššie zmieneného, nepublikovaného depotu z Prašnika, pochádzajú okrem diadému s vyobrazením triád dve čelenky s perličkovou výzdobou, pozostávajúcou z obvodového perlovca a s viackrát opakovaným ornamentom, zloženým z troch zvislých priečných línií, z ktorých vybiehajú dve vodorovné ramená ukončené trojicou bodov. Prakticky identická, ďalšia čelenka sa našla v Uníne.³

Nielen na základe výzdoby čelenky z hrobu z Příkaz sa domnievame, že aj v tomto prípade ide o, aj keď naozaj veľmi štylizovanú, antropomorfnú výzdobu. „Hlavičky“ zobrazenej postavy aj tu tvorí trojica bodov miesto rozetky. Podobne stvárnené sú aj hlavy na triáde z čelenky z Kurcewa (*Kersten 1958*, Taf. 66: i). Čelenka snáď s podobným typom výzdoby pochádza z Bánova (obr. 5A; *Točík 1964*, 151, tab. 1: 25). Naopak rozetku nachádzame na fragmentoch čelenky/čeleniek(?), použitých sekundárne ako náramky pri vyššie citovanom detskom hrobe č. 28 z Mušova (obr. 5C). Identické zobrazenie má aj čelenka z hrobu 615 a (snáď 153)⁴ vo Franzhausene I (*Neugebauer/Neugebauer 1997*, 393).

Z Franzhausenu I pochádzajú aj čelenky, kde sú rovnaké párové kompozície (obr. 5D), len trojica bodov je nahradená dvomi väčšími bodmi (hrob 334, 430, 531, 785; *Neugebauer/Neugebauer 1997*, 251-253, 305, 364, 365, 443-445). Nie je tak isté, či ide o dve samostatné postavy, alebo naopak, jednu postavu s rozťahnutými ramenami, podobnú tým, aké vidíme na „plechových klobúkoch“.

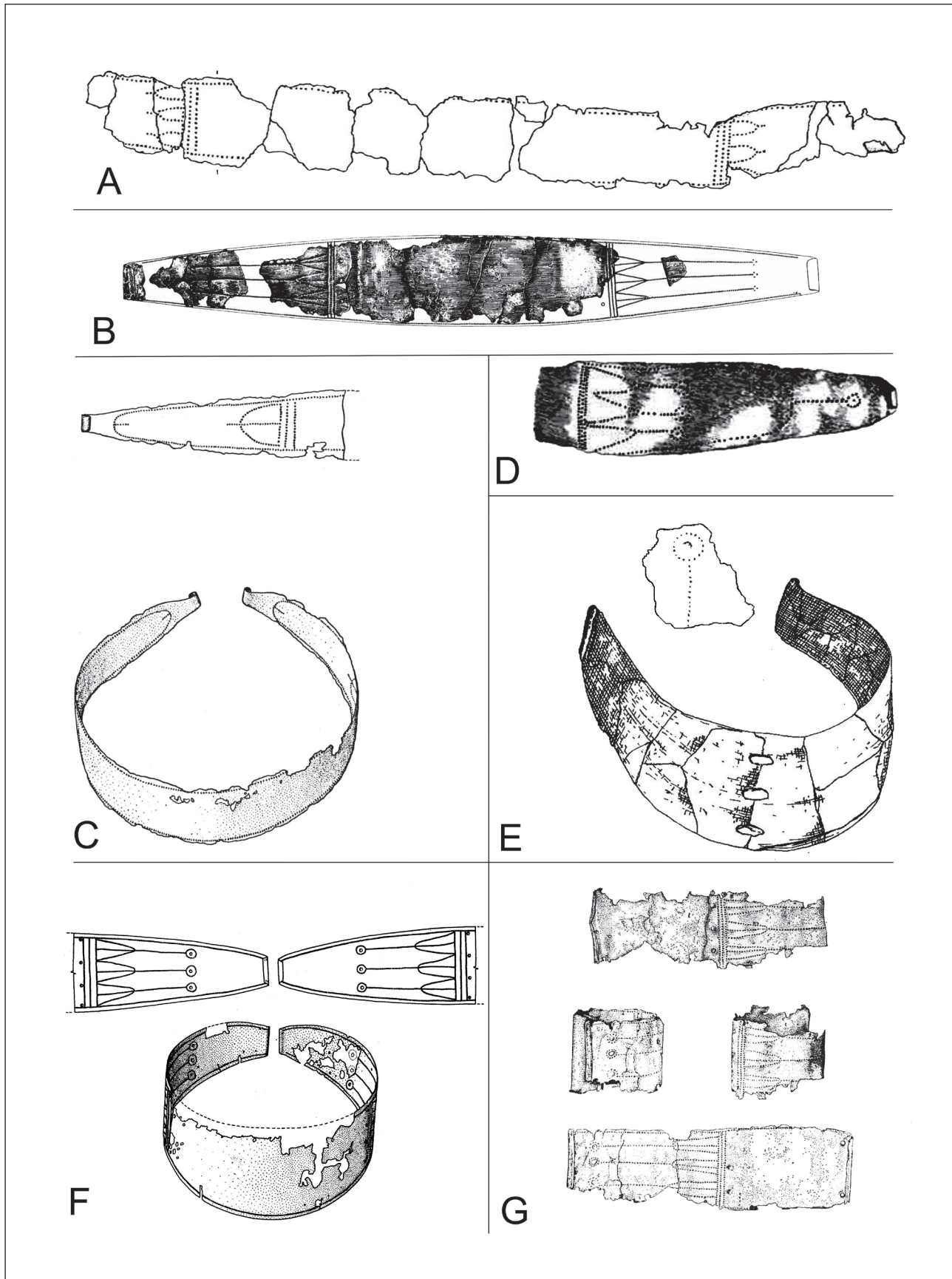
Po dve štvorlíniové dvojice sú aj na čelenkách z Manchingu a Oberhachingu v Bavorsku (*Massy 2018*, Taf. 104: E 11; *Ruckschedel 1978*, Taf. 54:7, 8).

Za veľmi zaujímavú považujeme párovú výzdobu na keramike (obr. 2A), aká sa našla na pokrievke a pohári v hroboch 259 a 132 (obr. 2A) marošskej kultúry v Mokrine a v Tószegu (*Girić 1972*, T. LXVIII: GR. 259, T. XXXIX: GR. 132, 11, 5. kép: 4; *Schreiber 1984*). Ústredný motív výzdoby tvoria dve skrížené zdvojené ohnuté krivky alebo dve šípky. Najmä oblúkové krivky pripomínajú dve prekrížené konské hlavy. Podobné zobrazenia pochádzajú aj na džbánku nagyrévskej kultúry a ďalších nádob v hroboch kultúry Vaty 174, 349 a 715 v Dunaújvárosi (*Vicze 2011*, 243, Pl. 10: 4; 265, Pl. 32: 7; 343, Pl. 110: 2; 298, Pl. 65: 7). Pripomínajú rytiny dvoch koní, tentoraz však vzopätých proti sebe. Motív dvoch žrebčov zo

² Fotogrametrická rekonštrukcia čeleniek sa pripravuje a bude predmetom samostatného článku

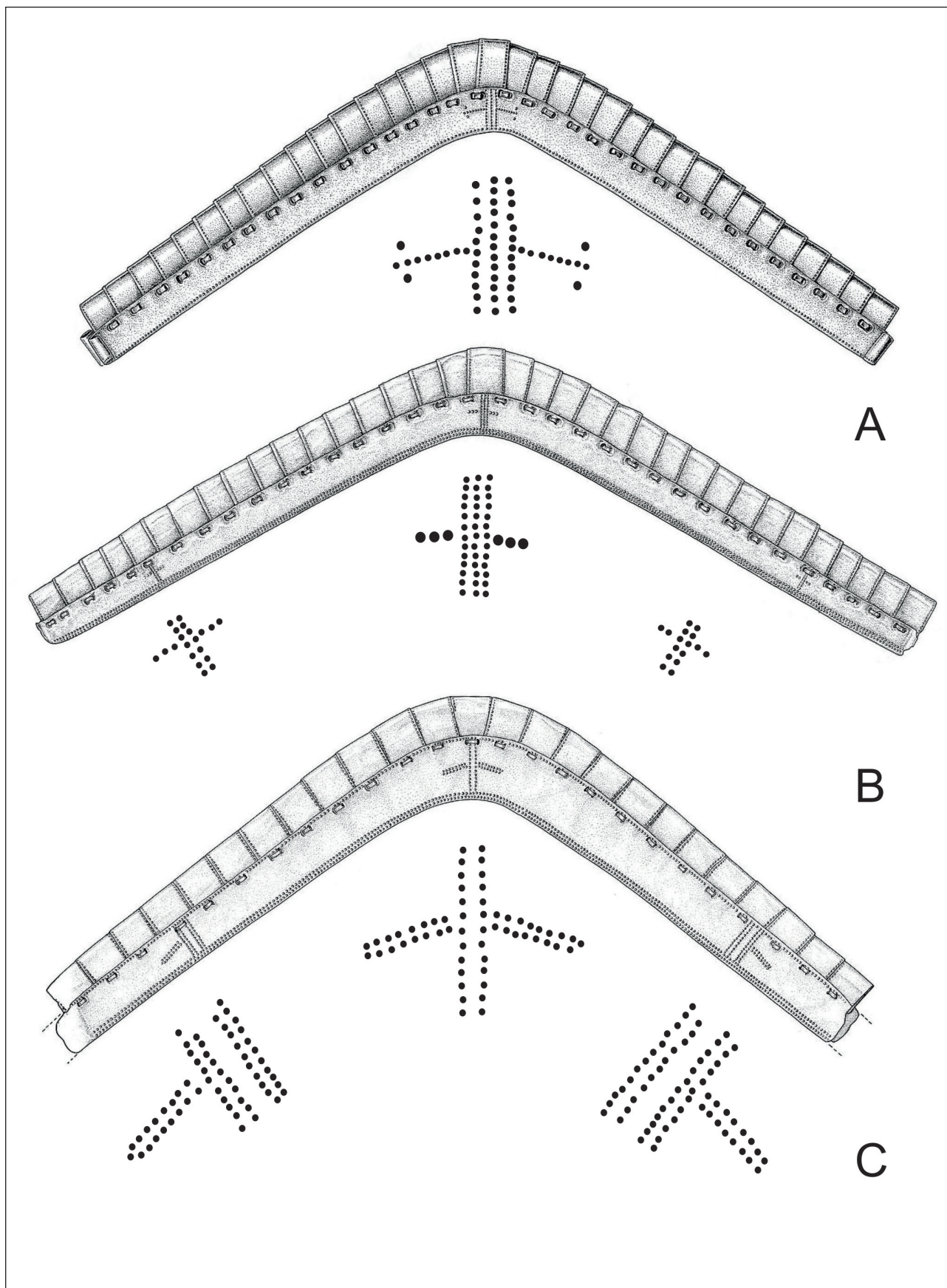
³ Za informáciu o zatiaľ nepublikovanom náleze ďakujeme na tomto mieste L. Veliačíkovi.

⁴ Na pohrebisku Franzhausen I sa našiel väčší počet čeleniek. Pracujeme však len s čelenkami s dochovanou a rekonštruovateľnou výzdobou.

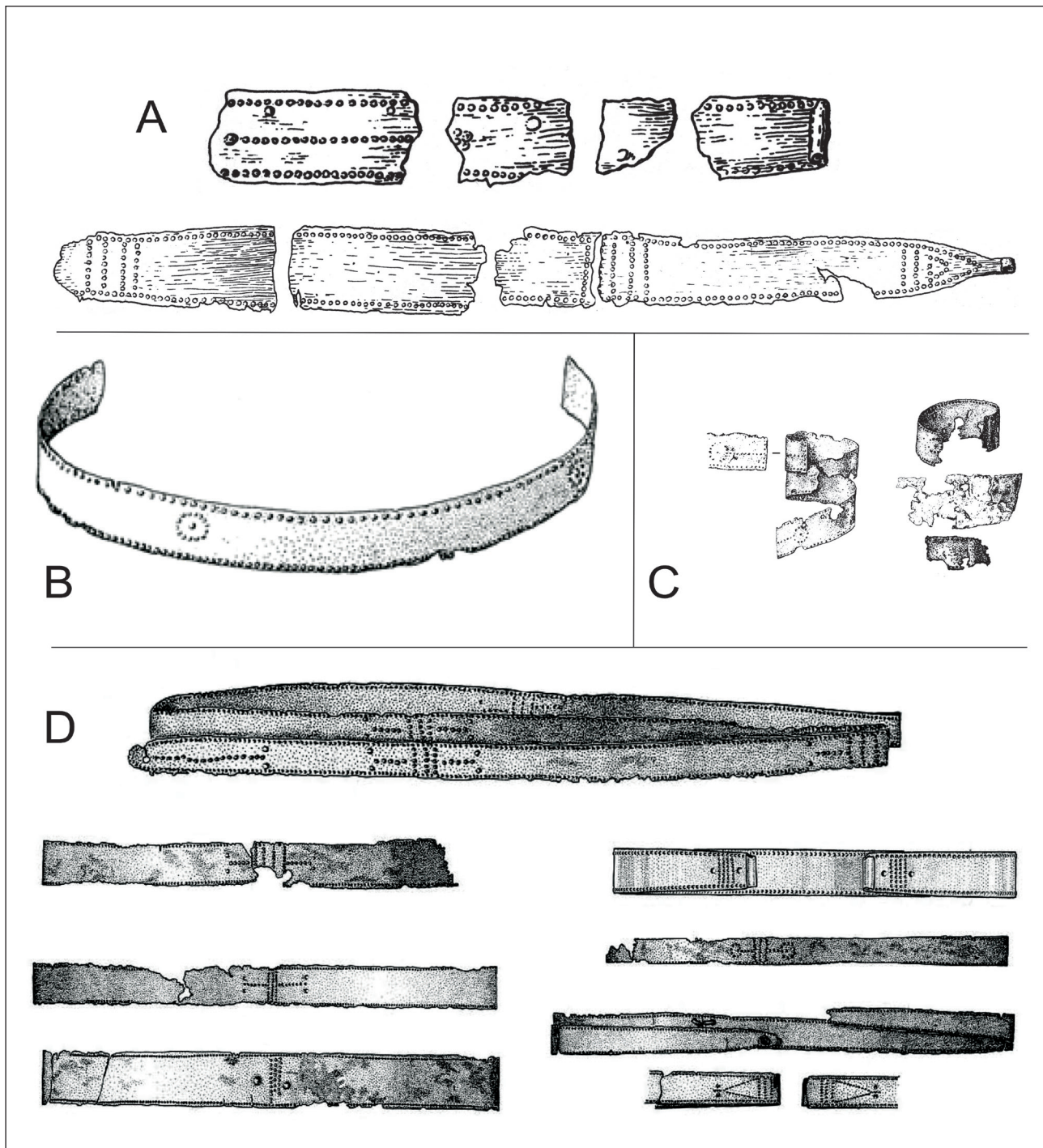
Obr. 3. Čelenky zo staršej doby bronzovej s jednoduchou a triadickou antropomorfnou výzdobou. A. Ludanice Mýtka Nová Ves (podľa Batora/Schultz 2012), B. Příkazy (podľa Ondráček 1970), C: Jelšovce (podľa Batora 2000), D: Pravčice (podľa David 2015) E: Branč (podľa Vladár 1972; Novotná 1984), F: Unín (podľa Veliačik 2000), G: Mušov (podľa Stuchlík 1987). Rôzne veľkosti.

Abb. 3. Diademe aus der älteren Bronzezeit mit einfacher triadischer anthropomorpher Verzierung. A. Ludanice Mýtka Nová Ves (nach Batora/Schultz 2012), B. Příkazy (nach Ondráček 1970), C: Jelšovce (nach Batora 2000), D: Pravčice (nach David 2015) E: Branč (nach Vladár 1972; Novotná 1984), F: Unín (nach Veliačik 2000), G: Mušov (nach Stuchlík 1987). Verschiedene Maßstäbe.

Obr. 4. Ozdoby hlavy, tzv. „plechové klobúky“ z Franzhausenu I a ich antropomorfná výzdoba. A: hrob č. 64, B: hrob č. 727, C: hrob č. 110 (podľa Neugebauer/Neugebauer 1997). Bez mierky.

Abb. 4. Kopfzierde, sog. „Blechhüte“ aus Franzhausen I und ihre anthropomorphe Verzierung. A: Grab Nr. 64, B: Grab Nr. 727, C: Grab Nr. 110 (nach Neugebauer/Neugebauer 1997). Ohne Maßstab.

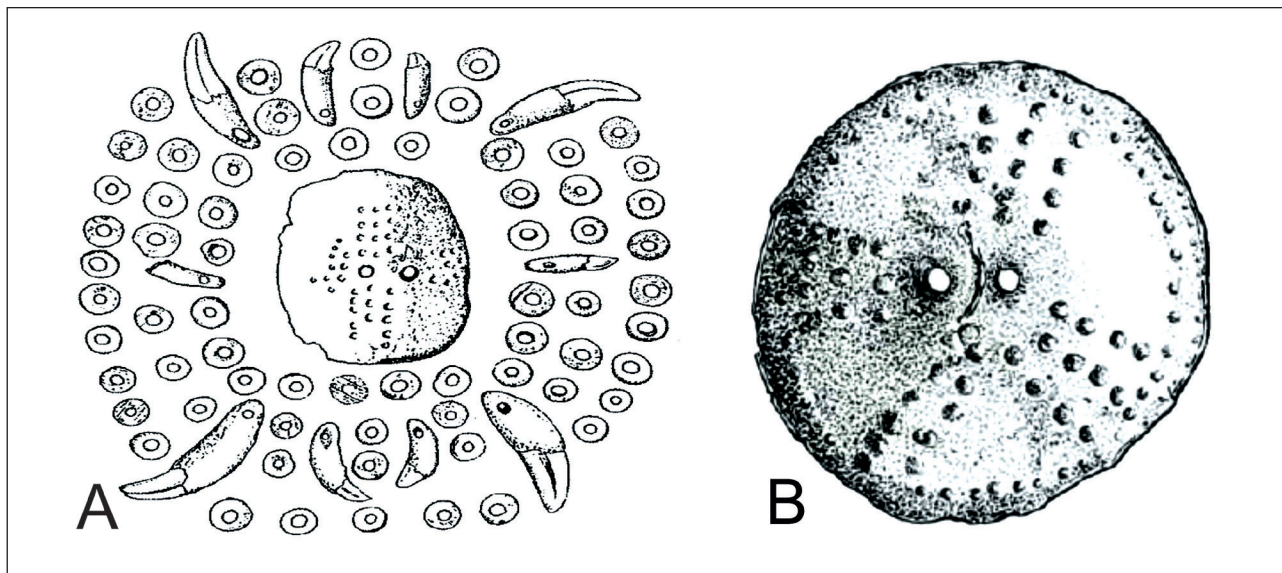

Obr. 5. Čelenky s antropomorfnou a rozetovou výzdobou. A: Bánov – Boncové (podľa Točík 1964), B: Jelšovce (podľa Bátora 2018), C: Mušov (podľa Stuchlík 1987), D: Franzhausen I (podľa Neugebauer/Neugebauer 1997). Rôzne veľkosti.

Abb. 5. Diademe mit anthropomorpher und rosettenförmiger Verzierung A. Bánov – Boncové (nach Točík 1964), B. Jelšovce (nach Bátora 2018), C. Mušov (nach Stuchlík 1987), D: Franzhausen I (nach Neugebauer/Neugebauer 1997). Verschiedene Maßstäbe.tab.

staršej doby bronzovej pochádza z marošskej kultúry z džbánu z Ostojičeva a z Nitrianskeho Hrádku (obr. 2A). J. Paulík ho uvádza aj z ďalších období a oblastí (Paulík 2000, 31, obr. 1) a interpretuje ich ako kone pred párením. Neinterpretuje však jednu alebo tri línie (triglyf), ktoré ich od seba oddeľujú, aj keď uvádza analogický nález z lokality kultúry Coslogeni Radovanu (Paulík 2000, 31, obr. 1:5) s ženským motívom v strede medzi koňmi. Domnievame sa, že aj triglyfy zobrazujú, tentoraz vo veľmi abstraktnom podaní, jednu alebo tri ľudské postavy medzi vzopätými koňmi. Odmietame predstavu, že ide len o kone pred párením vzpínajúcich sa proti sebe.

Okrem týchto vyobrazení sa objavujú aj ojedinelé nálezy, kde môžeme uvažovať o zobrazení jednej štylizovanej postavy. Keďže však ide obvykle o výzdobu na koncových častiach čelenky, alebo na stredovej časti, relatívne blízko seba, môže aj v tomto prípade ísť o párové zobrazenie. Za jednoznačne antropomorfné považujeme zobrazenie z čelenky z hrobu 524 vo Franzhausene I (Neugebauer/Neugebauer 1997, 359, 360). Koncovú výzdobu čelenky tu tvorí rovnoramenný troju-

Obr. 6. Príklad šperkárskych techník kultúry so šnúrovou keramikou. A: antropomorfné zobrazenie na mušlovom terčíku z Podlešian (podľa Buchvaldek et al. 1997), medený terčík so solárnou výzdobou (podľa Moucha 1981). Rôzne veľkosti.

Abb. 6. Beispiel der Schmuckstücktechniken der Kultur mit Schnurkeramik. A. anthropomorphe Darstellung an der Muschelzielscheibe aus Podlešany (nach Buchvaldek et al. 1997), kupferne Zielscheibe mit Solarverzierung (nach Moucha 1981). Verschiedene Maßstäbe.

holník s kratšou základňou a dlhšími ramenami, na hrote pripojená línia s dvomi väčšími bodmi po stranách. Po otočení o 90° vyzera ako štylizovaná ľudská postava (obr. 5D, detail).

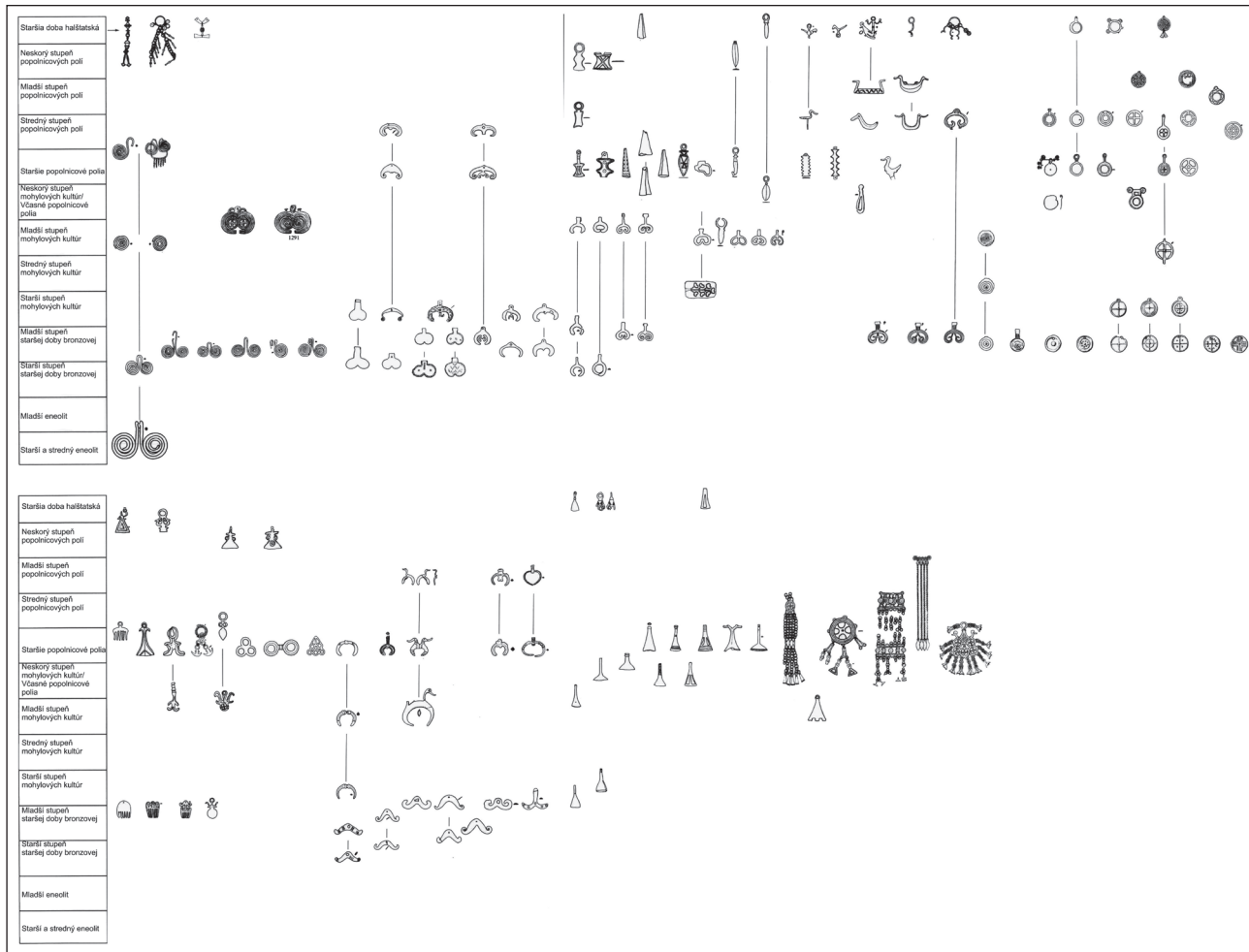
Ďalšie typy výzdoby pozostávajú z troch až piatich priečných línií, doplnených po bokoch v strede dvomi alebo trojicou väčších bodov. Domnievame sa, že ide o ruky, podobne sú stvárnené postavy na „klobúku“ z hrobu 727. Takáto čelenka, s „postavami“ v stredovej časti neďaleko od seba sa našla vo Franzhausene 1 v hrobe 110 (*Neugebauer/Neugebauer 1997*, 116,117). Dopĺňame, že z tohto hrobu pochádza aj „plechový klobúk“ s antropomorfnou triádou (obr. 4). Čelenka s dvomi „postavami“ umiestnená na čele a klobúkom s triádou na temene by tak vizuálne zrejme tvorila nejaký symbolický alebo mytologický vzťah. Ďalšie čelenky s rovnakou výzdobou pochádzajú z hrobov č. 498 a 747. Zrejme importovaná čelenka s výzdobou šiestich priečných línií a dvomi väčšími bodmi, reutilizovaná ako náramok, je aj zo Slánskej Hory (*Píč 1899*, 104; *Pleiner a kol. 1978*, 343, obr. 92: 25). Čelenka so štyrmi priečnymi líniami, bez postranných väčších bodov, bola nájdená v Bánove-Boncovom (obr. 5A; *Točík 1964*, 154, tab. 4: 8).

Z Jelšoviec, z hrobu 410 (*Bátora 2000*, 203) je publikovaná čelenka s perličkovou výzdobou deleného oblúka (obr. 3C). S vizuálne podobným stvárnením sa stretávame na liatych opaskových záponách maďarovskej kultúry (*Vavák/Jelínek/Hlavatá/Illášová 2015*, 161) na amforách maďarovskej a neskoršej karpatskej mohylovej kultúry v podobe plastických líst a v rytej podobe až v neskoršej dobe bronzovej (*Godiš 2017*). Samozrejme nie je preukázateľné, že ide o antropomorfné stvárnenie, aj keď ho u čelenky z Jelšoviec predpokladáme, alebo či majú tieto zobrazenia aj rovnaký symbolický význam.

S trojicou alebo párom abstrahovaných postáv zrejme nesúvisí ani exemplár čelenky z hrobu ženy 278 na pohrebisku v Branči (obr. 3E; *Vladár 1972*, 113, tab. XXXVII: 18). V pôvodnej publikácii nie je výzdoba zobrazená, autor uvádza len slovný popis, podľa ktorého má byť pomerne neobvykle výzdoba aplikovaná v strede pozostávajúca zo zvislej línie ukončenej rozetou. Čelenka sa žiaľ po vybratí rozpadla. Fragment s dochovanou výzdobou dodatočne publikovala M. Novotná (1984, 63). Môžeme ale predpokladať, že aj tu ide o stvárnenie ľudskej postavy. Umiestnenie výzdoby môže súvisieť s tým, ako mala byť čelenka nosená. Dve veľké rozety boli vytepané aj na čelenke z ženského hrobu 34 maďarovskej kultúry v Jelšovciach (obr. 5B; *Bátora 2000*, 34, 35, taf. 5: 2). V pôvodnej publikácii kresba výzdoby chýba, autor ju publikoval neskôr (*Bátora 2018*, obr. 132). Či v tomto prípade ide o zobrazenie ľudských postáv, nie je isté.

Technika výzdoby vybijaním z jednej strany a pozitívne vystupujúci ornament sa objavuje už v eneolite. Je zaujímavé, že ide o napodobovanie mušlí (*Velvary; Sklenář/Sklenářová/Slabina 2002*, 386), alebo mušlovínového šperku (obr. 6B; *Moucha 1981*). Mušlovínové šperky v šnúrovej keramike mali vizuálne podobné motívy ako medené šperky, ornament býval zostavený z negatívnych jamiek. Obvykle zobrazoval kombináciu kríža s kruhom, podobne ako motív slnečného kola v dobe bronzovej, ale z Podlešian pochádza aj exemplár s ľudskou postavou (obr. 6A; *Buchvaldek et al. 1997*, 191, obr. 19; *Mandausová 2012*).

Plechové čelenky sa z chronologického hľadiska objavujú v dobe bronzovej v nitrianskej kultúre, ale sú známe už z neskorého eneolitu (*Točík 1964*, 142; *Novotná 1984*, 62). Vybíjaná výzdoba sa na nich objavuje v únětickéj a súdobých kultúrach. Výzdobné motívy majú regionálny charakter, ktorý zrejme nesúvisí len s konkrétnou dielňou, naopak výzdobné prvky sú prispôbené príjemcom a majú symbolický zmysel. V maďarovskej kultúre klesá počet čeleniek a nie je možné sledovať regionálne rozdiely. Neskôr, počas kosziderského horizontu strednej doby bronzovej sa naopak motívy

Obr. 7: Typológia záveskov z doby bronzovej podľa K. Jankovits (2017). Graficky upravené. Chronologické členenie zachované podľa autorky.

Abb. 7. Typologie der Anhänger aus der Bronzezeit nach K. Jankovits (2017). Graphisch adaptiert. Die chronologische Gliederung nach der Autorin erhalten.

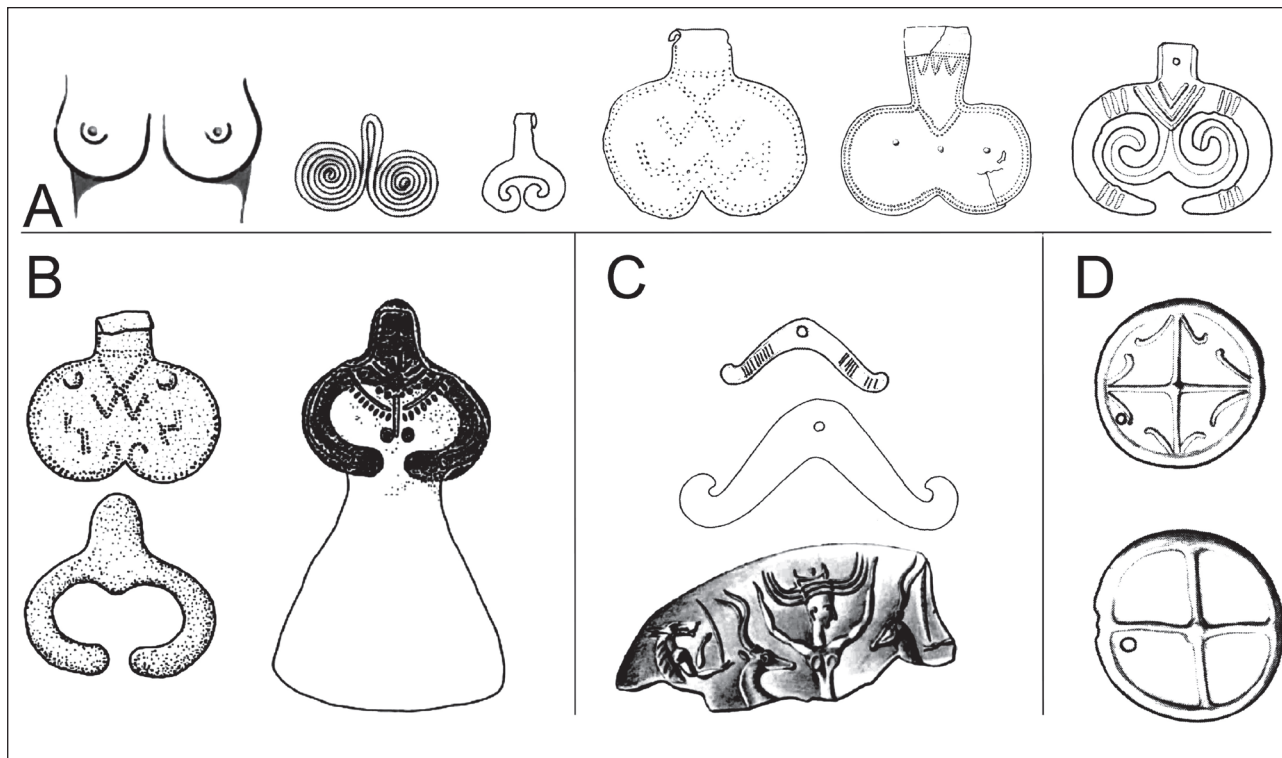
miešajú a stávajú sa nadregionálnymi (obr. 12A). Napr. na diadéme z depotu v Ócsi v Maďarsku (Bóna 1992, 61, obr. 28) sú znázornené zrkadlovo k sebe obrátené lode, aké vidíme na exemplároch zo súdobých poľských lokalít v Bonine, Marcinkowiciach, Łazarowiciach, Wojdale (Blajer 1990, 163, Tabl. 11: 4; Kersten 1958, Taf. 83: 758: c; Machnik et al. 1978, 155, ryc. 61; Gedl 1975, tabl. III: 5, 11). Triadické motívy sa vyskytujú aj na niektorých z nich. Pripomínajú tak skalný obraz zo Sototorpu v Bohuslâne (Kaul 2008), kde je na lodi zobrazená „akrobatka“ sprevádzaná dvomi bojovníkmi (obr. 12C). Naopak na diadéme z Kurcewa (Kersten 1958, Taf. 66: 646: i; Blajer 1990, 202, Tabl. L: 5) vidíme triadické zobrazenie v inom usporiadaní (obr. 12A). Trojice postáv sú zoradené na okrajoch čelenky pri jej otočení o 90° nad sebou.

Zdá sa, že v tomto období sa náboženské motívy premiešavajú a „internacionalizujú“ až sa v kultúrach popolnicových polí stávajú prakticky jednotnými pre celú Európu (podobne Paulík 1999, 32).

Závesky a ich paralely na keramike

Závesky v staršej dobe bronzovej predstavujú variabilnú skupinu nálezov. V Karpatskej kotline sa im súhrnne venoval V. Furmánek (1982) a najnovšie K. Jankovitsovej (2017). Závesky podľa typológie K. Jankovitsovej tvoria niekoľko skupín: okuliarovité, kotvovité, kotúčovité (podľa Furmánek 1982 terčovité), kotúčovité s trňom, hrebeňovité, antropomorfné, lunulovité (polmesiacovité), mesiacovité, podkovovité (podľa Furmánek 1982 mesiačikovité) a lievikovité (obr. 7). Rozdiel v terminológii je aj pri liatych srdcovitých otvorených alebo uzavretých záveskoch a ich variantoch. Nepokladáme ich v našom príspevku za natolko podstatné, aby sme sa nimi zaoberali. Neberieme príliš do úvahy ani vypracované typologické varianty a závesky delíme do skupín podľa tvarovej podobnosti. Napríklad drôtený okuliarovitý a plechový obrátený srdcový závesok sú vizuálne prakticky totožné. Líšia sa len spôsobom výroby.

Vizuálnu podobnosť vidíme medzi okuliarovitými záveskami, obrátenými srdcovitými záveskami, liatymi srdcovými záveskami. Zvlášť sa budeme zaoberať tzv. antropomorfnými záveskami a hrebeňovitými záveskami, pri ktorých spomenieme aj kotvovité a niektoré kotúčovité/terčovité závesky. Podkovovitými/mesiačikovitými a lievikovitými záveskami sa nebudeme zaoberať.

Obr. 8. Závesky z doby bronzovej. A: gynekomastonomorfne závesky zo staršej a mladšej doby bronzovej (podľa Jankovits 2017) a ich pôvodná predloha, B: antropomorfné závesky a ich metamorfóza na plastike (podľa Notroff 2012), C: lukovitý a laliovitý závesok (podľa Jankovits 2017) a rohová koruna na pečatidle z Pylu (podľa Dubcová 2011), D: kotúčovitý závesky (podľa Jankovits 2017). Rôzne veľkosti.

Abb. 8. Anhänger aus der Bronzezeit. A: gynekomastomorphe Anhänger aus der älteren und jüngeren Bronzezeit (nach Jankovits 2017) und ihr ursprüngliches Vorbild, B: anthropomorphe Anhänger und ihre Metamorphose an der Plastik (nach Notroff 2012), C: pfeilbogenförmiger und linienförmiger Anhänger (nach Jankovits 2017) und hornförmige Krone an dem Stempel aus Pylos (nach Dubcová 2011), D: scheibenförmige Anhänger (nach Jankovits 2017). Verschiedene Maßstäbe.

Veľmi často sa opakujú motívy záveskov aj na keramike. Či už ako zobrazenie šperku na antropomorfných alebo ornitomorfných plastikách, na antropomorfných nádobách alebo ako samostatné motívy (napr. *Bátora 2018*, 146, obr. 109; *Kowalski et al. 2019*; *Popa 2010*; *Vicze 2011*, 336, Pl. 103: 5, 419, Pl. 186: 2).

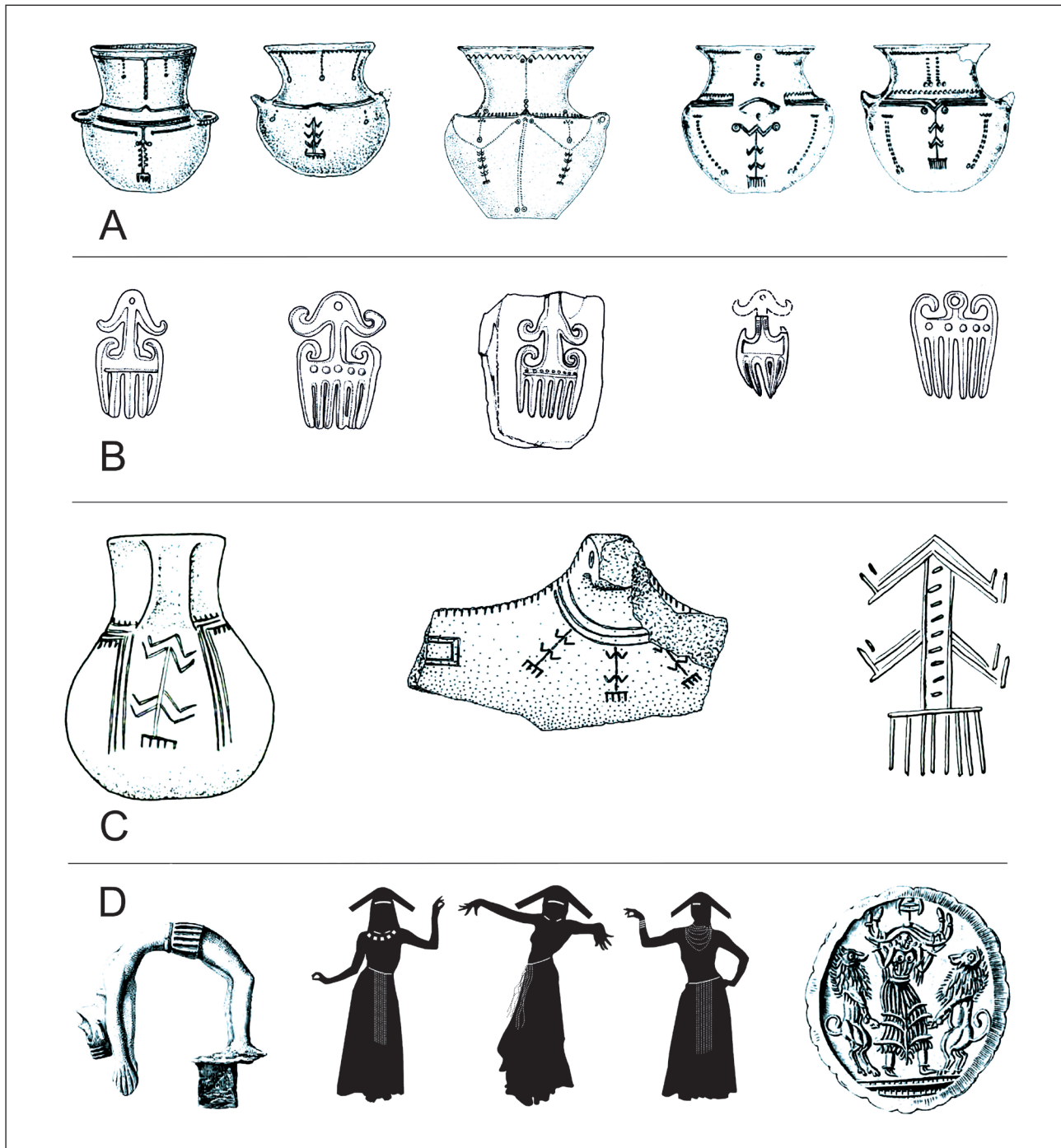
K. Jankovitsová prisudzuje záveskom symbolický význam, teda nielen výzdobný (*Jankovits 2017*, 21, 22), a tento výrok pokladáme za viac ako pravdepodobný. Závesky dodnes reprezentujú postoje jeho majiteľa, poukazujú na jeho príslušnosť k nejakej spoločenskej skupine alebo poskytujú magickú či božskú ochranu. Zvlášť posledne menovanú funkciu predpokladáme aj u hromadne sa vyskytujúcich vyššie uvedených záveskov zo staršej doby bronzovej, teda, že ide o náboženské symboly s nie (len) výzdobnou, ale predovšetkým apotropajnou funkciou.

V tvare niektorých záveskov je podľa nášho názoru zobrazené božstvo. V rôznych typoch vo viac alebo menej abstrahovanej antropomorfnéj podobe.

Antropomorfizmus je zreteľne viditeľný na plechových obrátených srdcovitých záveskoch, zobrazujúcich ženský dekolt s poprsím (obr. 8A). Najevidentnejšie sa prejavuje na závesku z Dunaújvárosu a z bližšie neurčenej lokality v Maďarsku (*Jankovits 2017*, 94, 95), kde sú jednoznačné zobrazenia ženských hrudných partií ozdobených náhrdelníkom. Zuzujúci sa pásik stočený do očka predstavuje hlavu bez tváre, v prípade nálezu z neznámej lokality dotvorenú ešte ozdobou hlavy. Obrátené srdcovité závesky môžu mať svoju obdobu aj v liatom vyhotovení, ako poukazuje kadlub na ich výrobu z Oborína, polohy Káposztás (*Horváthová/Hreha 2015*, 71, 73).

Podobnosť ženského poprsia a plechových obrátených srdcových záveskov pozorovali už pred časom K. Kristiansen/Larsson (2005, 150, 151, Fig. 55). Túto podobnosť pripúšťajú aj ďalší bádatelia na liatych srdcovitých záveskoch (obr. 8B; *Notroff 2012*, 133, Abb. 3; *Klontza-Jaklová 2018*, 47). Tento tvar dopĺňajú aj drôtené okuliarovité závesky, liate obrátené srdcovité závesky a ďalšie typy záveskov z neskorších stupňov doby bronzovej, kde sú „ramená“ záveskov zdobené náramnicami a náramkami, hrdlo je ozdobené náramkami a prsia sú ozdobené špirálami (obr. 8A). Drôtené okuliarovité závesky sa vyskytujú už od starého eneolitu (*Jankovits 2017*) a sú preukázateľne aj tu spojené s ženským poprsím (*Kowalski 2019*, Fig. 20). Takže spolu s ostatnými, vyššie vymenovanými typmi ich môžeme nazvať gynekomastonomorfne⁵.

⁵ Za pomoc s gréckou terminológiou ďakujeme Mgr. Andrei Námerovej, PhD.

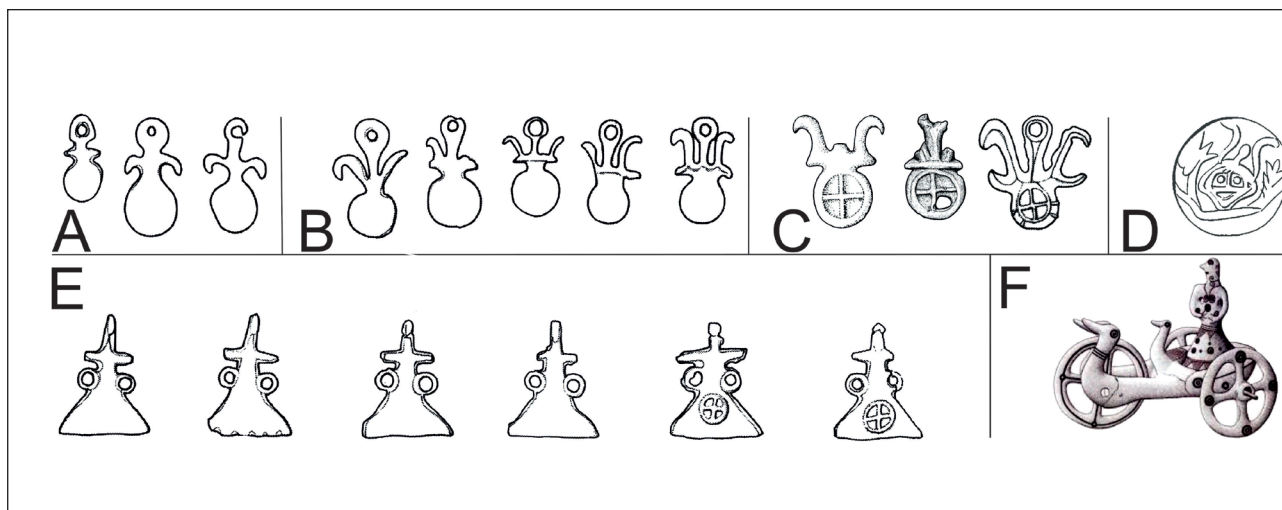

Obr. 9. Ikonografie ľudskej postavy v „plechovom klobúku“ a sukničke/zásterke. A: ikonografie na nádobách kultúry s inkrustovanou keramikou (podľa Honti/Kiss 1999-2000), B: hrebeňovité antropomorfné závesky (podľa Jankovits 2017), C: Rytiny na keramike z Tószegu a triadické zobrazenie na ornitomorfnej nádobe z Pákozdu (podľa Schreiber 1984; Guba/Szeverényi 2007), D: akrobatka z Grevensvænge (podľa Kristiansen/Larsson 2005), metamorfóza triády z Pákozdu, bohyňa na pečatidle z Mykén (podľa Dubcová 2011). Rôzne veľkosti.

Abb. 9. Ikonographie der Menschengestalt im „Blechhut“ und Rock/Schürze. A: Ikonographie an Gefäßen mit inkrustierter Keramik (nach Honti/Kiss 1999-2000), B: kammförmige anthropomorphe Anhänger (nach Jankovits 2017), C: Gravuren an der Keramik aus Tószeg und triadische Darstellung am ornitomorphen Gefäß aus Pákozsd (nach Schreiber 1984; Guba/Szeverényi 2007), D: Akrobatin aus Grevensvænge (nach Kristiansen/Larsson 2005), Metamorphose der Triade aus Pákozsd, Göttin am Stempel aus Mykene (nach Dubcová 2011). Verschiedene Maßstäbe.

Že ide o zobrazenie ženských prs, podporuje aj nález štvorhranného bronzového pliešku z lokality Jaworze Dolne, kde sú pomerne realisticky perličkovaním zobrazené dve prsia (Janiak 2002, obr. 44). Kojenie zrejme malo v staršej dobe bronzovej dôležitý symbolický význam.

Najmä liate srdcovité závesky a plechové kotvovité závesky (obr. 8C) pokladajú niektorí autori (Furmánek 2014; Klontza-Jaklová 2018) za doklad kontaktov s východným Stredomorím. Poukazujú na tvarovú podobnosť s tamojšími výzdobnými rastlinnými prvkami, brečtanovými lístkami a ľaliami. Rastliny a najmä kvety mali na Prednom Východe, v Egeide a v Starovekom Egypte mimoriadny symbolický význam a boli používané ako obetné dary a prisudzovalo sa im

Obr. 10. Antropomorfné závesky a ich ideová podobnosť s vozíkom z Dupljaje. A, B, E: (podľa Jankovits 2017), C: (podľa Furmánek 1997; Reitar 2014; Jankovits 2017), D: Mochlos (podľa Furmánek 1997), F: Dupljaja (podľa Knápek/Šedo 2016). Rôzne veľkosti.

Abb. 10. Anthropomorphe Anhänger und ihre ideelle Ähnlichkeit mit dem Wagen aus Dupljaja. A, B, E: (nach Jankovits 2017), C: (nach Furmánek 1997; Reitar 2014; Jankovits 2017), D: Mochlos (nach Furmánek 1997), F: Dupljaja (nach Knápek/Šedo 2016). Verschiedene Maßstäbe.

mnoho symbolických významov, napríklad z lekna vznikol svet a aj niektorí bohovia sa mali zrodiť z kvetov (Day 2010, 72). Tu je samozrejme otázka, či ide o rovnaký symbolický význam záveskov aj u nás. Predpokladáme však, že skupina záveskov imitujúcich poprsie je symbolicky prepojená s brezou, ako hierofániou bohyně, resp. bohyně asociovanej (aj) s materstvom a kojením (*Jelínek v tlači*). Podobne ju môžeme dedukovať na základe ornitiformnej keramiky s rytou gynecomorfnou výzdobou alebo s naznačenými záveskami (napr. Pákozď-Várhegy) aj hierofánii v podobe kačice, či iného vodného vtáka (obr. 9C). Podľa K. Kerényiho (1998, 235) „obraz (kačice) na starých nádobách nájdených v hrobách značí tak často ochrannú, dobrotivú bohyňu“. Nesmieme zabúdať, že viacerí hrdinovia gréckej mytológie sa vyliarli z vajca (napr. Erós, Fanés, Helena a Klytaimnéstra, Poseidónovi synovia Kteatos a Eurytos, z vajca sa vyliarli aj synovia Aktora a Moliony, Enorchés, dôležití sú pre nás Dioskúrovia; *Kerényi 1996, 22, 90, 119, 204; Kerényi 1998, 83, 137*). Je teda možné, že podobné predstavy môžeme vzťahovať aj na stredoeurópsku dobu bronzovú, kde sa symbolika vodných vtákov hojne vyskytuje. Závesky nebývali vyrábané len z kovu. Zo studne vyhlbenej do travertínovej kopy v Gánovciach pochádza pá-sik brezovej kôry, stočený do podoby lunulovitého alebo otvoreného srdcovitého závesku (*Vladár 1978, 58, obr. 35; Jelínek v tlači*) a v Spišskom Štvrtku bol nájdený keramický závesok v tvare poprsia (*Vladár 1978, 52, obr. 28*).

Ďalším, z ikonografického hľadiska dôležitým nálezom sú tzv. hrebeňovité závesky (*Jankovits 2008, 63; Kiss 2012, 103-106; Jankovits 2017, 81nn*). Vyskytli sa zatiaľ len v niekoľko málo kusoch v Zadunajsku a pochádzajú z depotov a sídliskových nálezov kultúr s inkrustovanou keramikou. Jeden exemplár, údajne z hrobu únětickej kultúry, pochádza zo západných Čiech (*Hájek 1953, 202*). Najdôležitejší je variant C, podľa triedenia K. Jankovitsovej (2017), v ktorom vidíme spojenie niekoľkých náboženských atribútov (obr. 9B). Na chrbte hrebienka sú dva rožky a v strednej časti vybieha pá-sik, ku ktorému je pripojená časť vyzerajúca ako samostatný kotvovitý závesok. Kompozícia „hrebienku“ a „kotvu“ vyzerá ako veľmi štylizovaná postava v adoračnom geste (rožky na krajoch hrebienka), pričom „kotva“ je zobrazením „bronzového klobúka“, aké sa našli v hrobách žien s vysokým spoločenským postavením (kňaziek?) vo Franzhausene. Hrebienok je zasa stvárnením strapcovej sukničky alebo zásterky. Oboje boli v dobe bronzovej súčasťou krojov významných žien (obr. 9D). Zásterky z fajansových koráلكov pochádzajú z hrobov 118, 222, 282/283 v Nižnej Myšli (*Olexa/Nováček 2013, 47, 48; Pieta/Furmánek 1985, 32*) a strapcové sukničky poznáme z plastík z Fárdalu, Grevensvænge (obr. 9D) zo severského okruhu a z hrobu dievčaťa z Egtvegu (*Felding 2016; Fleming 2008; Frei et al. 2015; Kristiansen/Larsson 2005, 230, fig. 106*). Z lokality Lengyel pochádza odlievacia forma na tento typ závesku (*Jankovits 2017, 366, Taf. 30: 987*), ktorá dokladá, že bol vyrábaný sériovo.

Na keramike máme podobné zobrazenia z širšej územnej aj časovej dimenzie. Okrem kultúr s inkrustovanou keramikou (obr. 9A; *Jankovits 2008, 63, 62, obr. 6. 1: 15; Honti/Kiss 1999-2000, obr. 5: 1-3, 5*) máme identické vyobrazenie v rytej podobe na nálezoch z Tószegu (obr. 9C; *Banner 1956; Schreiber 1984, obr. 6: 1, 6: 4ab*) alebo na ornitomorfných nádobách z Pákozdu (obr. 9C; tu aj s „klobúkmi“) a Veszprému (*Guba/Szeverényi 2007, Fig. 5; Morteau/Gogáltan 2015, 220, Pl. III: 3a-c*).

Plastická zásterka/suknička, resp. jednoduchší variant hrebeňovitého závesku je na urne nagyrévskej kultúry z Rákoczfalvy–Kastélydombu (*Csányi 1992, 83, Abb. 47*). Rytiny sú obvykle umiestnené tak, že vyzerajú ako antropomorfný závesok na hrdle nádoby, ale aj na „hrudi“ ornitomorfnéj nádoby, čím zvyrazňujú antropomorfnú kompozíciu nádob, ako sme spomenuli vyššie. Ide vlastne o metaantropomorfné zobrazenie. Niektorí bádatelia, napr. R. Schreiber (1984,

20, Abb. 12), zobrazujú rytiny dolu hlavou, preto im podobnosť s kovovými hrebeňovitými záveskami unikla. Podobne M. Csáni (1992, 86) prezentuje hrebeňovitý motív „sukničky/zásterky“ ako rozmnožené nohy pri rituálnom tanci. Keďže oba typy funkčných artefaktov (teda „plechové klobúky“ a strapcové sukničky a zásterky nachádzame v hrobách alebo na figúrkach žien, je viac než pravdepodobné, že v hrebeňovitých záveskoch je vyjadrené stvárnenie ženského božstva, ktoré v niektorých regiónoch znázorňovali kňažky nesúce „plechové klobúky“. S najväčšou pravdepodobnosťou ide o rovnaké, resp. typologicky podobné božstvo.

V prípade samostatných kotvovitých záveskov, ako vizuálnych napodobení franzhausenských „plechových klobúkov“ je však interpretačná istota nižšia. Kotvovité závesky variantu X (podľa typológie Jankovits 2017) boli už pred časom vizuálne pripodobnené (Kristiansen/Larsson 2005, Fig. 55) pokrývke hlavy bohyně na pečatidlách z Kréty, Mykén a Pylu (obr. 8C, 9D; Dubcová 2011, 110, Abb. 10, Abb. 12). Podľa N. Marinatos (1993, 143, Fig. 113, Fig. 114) ide o motív rohatej koruny, ktorá bola insígniou bohyně a jej kňažiek, ale objavuje sa na pečatidlách aj nad hlavami obetných zvierat. Hrebeňovité závesky typu C, kotvovité závesky a kotúčovité závesky „s vyobrazením páru rohov“ (David 2010, 451, Abb. 7: 4-6; Jankovits 2017, 365, Taf. 29: 962-967) a reálne „plechové klobúky“, predstavujú rohy, resp. ľudskú (ženskú) postavu s rohmi. Je teda možné, že „plechové klobúky“ z Franzhausenu sú vyjadrením ženského božstva s rohmi spodobenej niekedy v kravskej podobe (nedá sa nespomenúť, ale len ako príklad za ostatné, homérska volooká Héra). Motív rohov, známy z niektorých kotúčových záveskov (obr. 8D) sa objavuje inkrustovaný aj na keramických pokrievkach (Jankovits 2017, 365, 366; Vicze 2011, 261, Pl. 28: 3), mohlo by ísť o blízkovýchodnú paralelu symbolu planéty (a zároveň bohyně lásky) Venuše (Pásztor 2015, 1345).

Inou možnosťou interpretácie je, že kotvovité závesky pôvodne pochádzajú z neskoroeneolitických lukovitých záveskov, typických pre kultúru zvoncovitých pohárov, vyrábaných z kančích klov a kostí (Růžičková 2008, 35). V sledovanom priestore sa vyskytli kotvicovité závesky, vyrobené aj z kosti (Jankovits 2017, 342, Taf. 6: 301-317). Z doby bronzovej ich v kostenej podobe poznáme aj z hrobu 142 v Branči (Vladár 1973, 44, tab. XIV: 2). Je však namieste možnosť, že ide o dva, vizuálne veľmi podobné typy záveskov, ale s odlišným symbolickým významom.

Z nášho hľadiska patria k mimoriadne zaujímavým závesky typu Včelínce a Nagyhangos (obr.10A-C). Datované sú do prelomu staršej a strednej doby bronzovej. Pochádzajú z hrobov, depotov, alebo sídliskových nálezov. V ich interpretácii predchádzajúcimi bádateľmi je istý rozpor, ktorému musíme venovať pozornosť. Podľa V. Furmánka (1982, 319-321, obr. 2: 4) ide o napodobenie minojských vzorov. Ako analógiu včelínskemu závesku uvádza pečať z Mochlosu, na ktorej je vyobrazená hlava démona, vizuálne obrysom podobná interpretovanému závesku. Naproti tomu maďarskí autori (Jankovits 2017, 81 s literatúrou) interpretujú závesky typu Nagyhangos ako antropomorfné. Tieto interpretácie sa opierajú o viac nálezov a je medzi nimi pozorovaný istý vývoj. Zrejme najstarším zo záveskov typu Nagyhangos je exemplár z hrobu klasickej alebo neskorej severopanónskej kultúry č. 437 z Ögerlaku (obr. 10A; Jankovits 2017, 81, 366, Taf. 30: 995). Nález je ešte pomerne jednoducho stvárnený, má hruškovitý tvar, z ktorého vyčnievajú dve krátke ramienka. Tie sa na ďalších nálezoch postupne predlžujú a ohýbajú, takže tento najprimitívnejší tvar je zároveň najviac antropomorfný. V tejto podobe sú zachytené aj ako súčasť náhrdelníka na nádobe z Vörsu (Kiss 2012, 107, 104, Fig. 33: 9). Ďalšie nálezy už majú kotúč plasticky od „hlavičky a ramienok“ oddelený (obr. 10B), na exemplároch z Včelínec, Oszláru a najnovšie z Neumarktu an der Ybbs (Reiter 2014) pribúda aj plastická výzdoba „brucha“ v podobe štvorspicového kolesa (obr. 10C).

Tretia skupina autorov (Paulík 1999, 39; Hänsel 2012) závesky typu Včelínce a Nagyhangos interpretuje ako bárku s kónskými, resp. vtáčimi protómami nesúcu slnečný kotúč.

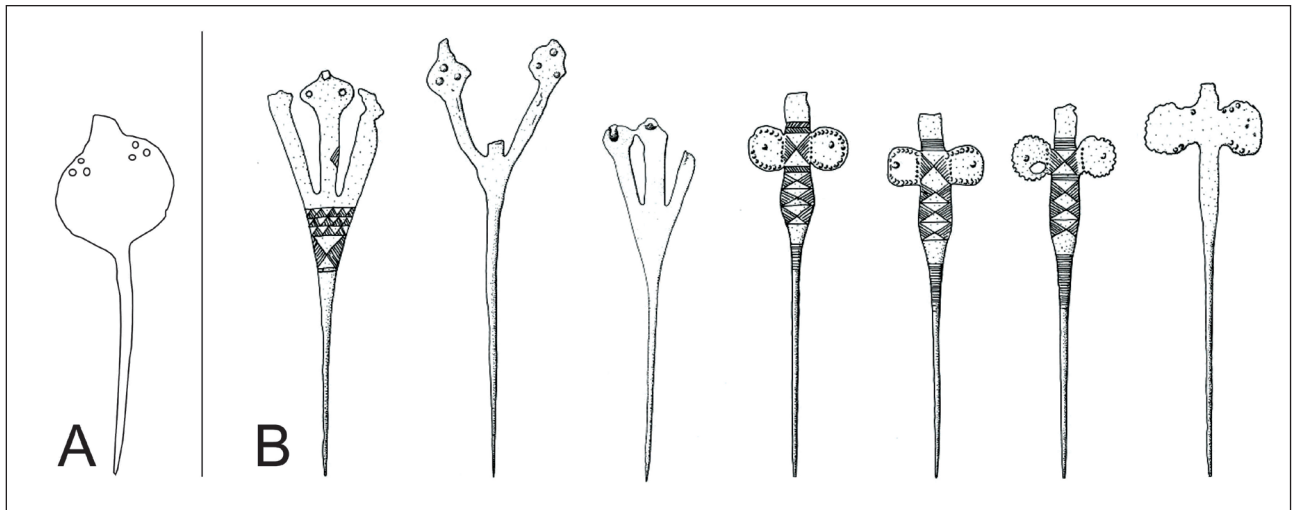
Podľa nášho názoru sa dajú posledne dve menované, na pohľad rozdielne interpretácie, aspoň čiastočne zladiť. Na problém sa je však potrebné pozrieť čiastočne typologicky a chronologicky a v tomto prípade prekročiť aj hranicu staršej doby bronzovej.

Je pravdepodobné, že staršie exempláre mali antropomorfný tvar, ktorý sa však v čase kosziderského horizontu postupne zmenil. Podobne, ako pri členkách, dochádza aj tu k prílevu nových symbolov, ktoré sa miešajú a synkretizujú so staršími. Prívesky pripomínajúce tehotnú (?) ženu/bohyňu s rukami v adoračnom geste boli dotvorené o solárny symbol kolesa a vystreté ruky sa zároveň premenili aj na kónský a neskôr na vtáčí poťah.

Štvorspicové koleso alebo slnečná bárka ako symbol slnka zrejme vznikli z optického, tzv. halového javu (stretli sme sa aj s termínmi *halo*, *parhélia*, *parhélium* alebo *sun dog*) a predstavujú najčastejšiu výzdobu na artefaktoch v dobe bronzovej (Pásztor 2017, 127). V sledovanom priestore sa v staršej dobe bronzovej vyskytujú ako samostatné kotúčové závesky, keramické kolieska alebo vyryté na keramike.

Prepojenie s antropomorfným záveskom sa počas kosziderského horizontu vizuálne takmer vytráca a antropomorfný prvok je na záveskoch úplne potlačený. K. Jankovits (2017, 83), typologicky dáva tieto závesky do súvisu s šiestimi antropomorfnými záveskami z Kőzsegu alebo Battiny (obr. 10D). Ide žiaľ, o starší nález bez nálezových okolností, datovaných do neskorej doby bronzovej až staršej doby halštatskej. Vidíme na nich ženskú postavu v dlhých šatách s rukami vbok, hlava má krížovitý tvar. Súvis so záveskami typu Včelínce je viditeľný najmä na dvoch kusoch, kde je solárny symbol tvaru štvorspicového kolesa umiestnený v strede trojuholníkovej sukne.

V ďalších typoch antropomorfných ikonografických zobrazení sa antropomorfné závesky čiastočne podobajú na vyššie zmienený motív na črepe z Nitrianskeho Hrádku ale najmä na postavy na vozíkoch z Duplajce (obr. 10E).

Obr. 11: Antropomorfné ihlice. A: Želiezovce (podľa Pichlerová/Tomčíková 1993), B: Bavorsko (podľa Ruckschedel 1978). Rôzne veľkosti.

Abb. 11. Anthropomorphe Nadeln. A: Želiezovce (nach Pichlerová/Tomčíková 1993), B: Bayern (nach Ruckschedel 1978). Verschiedene Maßstäbe.

Antropomorfné závesky typu Nagyhangos a Včelince (a ich mladšie deriváty) je preto s najväčšou pravdepodobnosťou možné interpretovať ako zobrazenie ženského slnečného božstva. Treba zmieniť, že pod vplyvom „antického pohľadu“ viacerých bádateľov býva slnečné božstvo z Dupljaje interpretované ako stredoeurópska podoba boha Apolóna a na plastikách sa hľadajú rôzne transgenderové znaky (napr. Bouzek 1977; Matić 2010). Zároveň musíme priznať, že (nielen) antické slnečné božstvá boli z pohľadu svojho genderu komplikované (Kerényi 1996, 146). Antická „apolónska“ interpretácia je však podľa nášho názoru príliš zjednodušená, ako podrobnejšie píšeme v diskusii.

Odmietame aj názor V. Furmánka (1982, 319-321, obr. 2: 4) o analógii závesku z Včelíniec s hlavou démona z Mochlosu, aj keď vizuálna podoba je zrejmá a argumentujeme ňou pri podobe okuliarovitých a srdcovitých záveskov. Problém je v tom, že autor uvádza len jeden nález, navyše sám uznáva, že významovo rozdielny. Navyše vizuálna podobnosť sa týka až vyvinutejších tvarov zo Včelíniec, Neumarktu a Oszláru, staršie tvary sú voči akejkoľvek vizuálnej podobnosti s podobou démona na uvádzanom pečatidle imúnne. Pravdepodobnejšie teda bude, že v tomto prípade ide skôr o náhodnú vizuálnu podobnosť, ako o úmyselne prebratý jav.

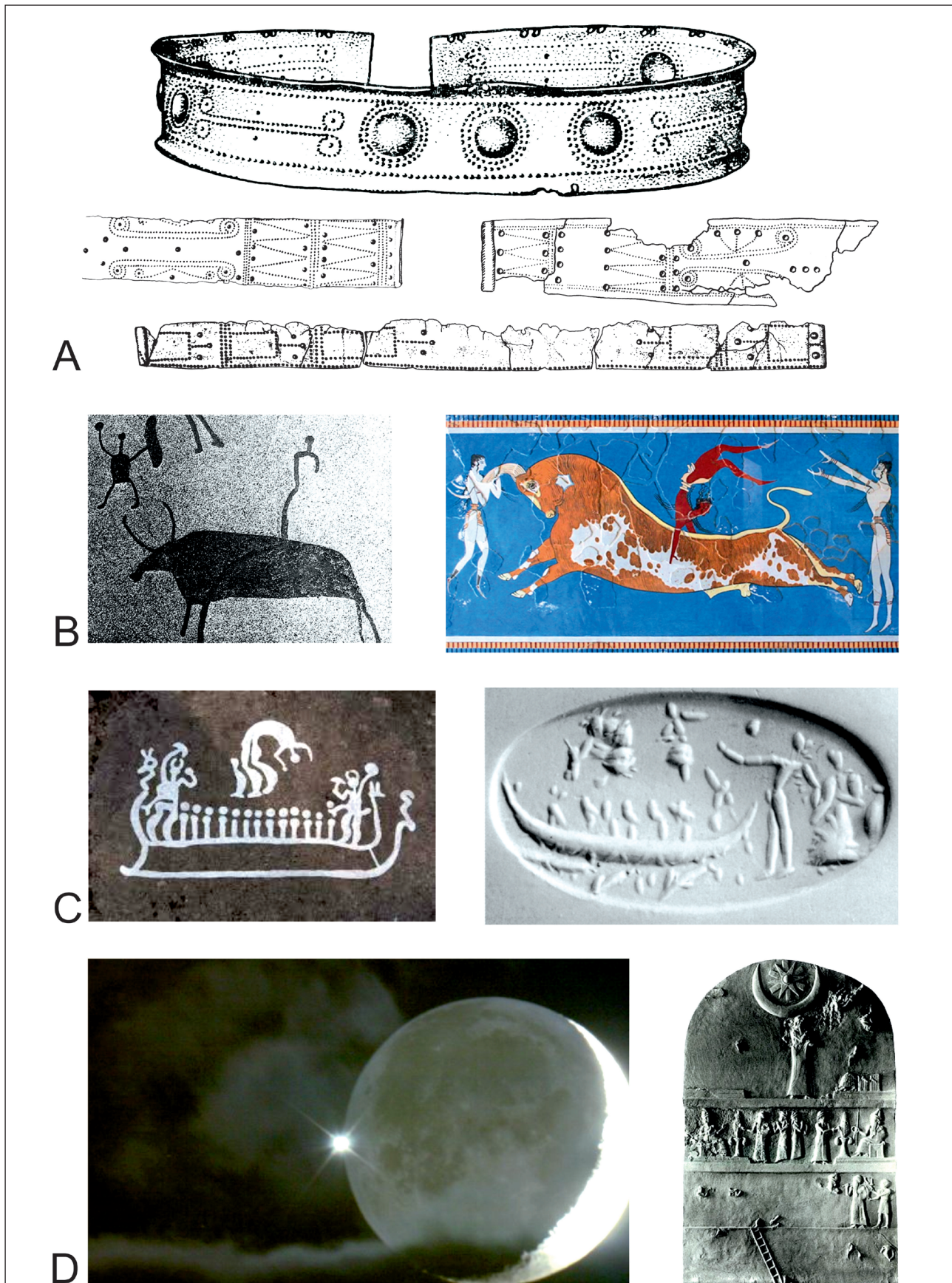
Ihlice

Antropomorfné tvary zriedkavo nachádzame aj na starobronzových ihliciach. Keďže predstavujú najmä utilitárne súčasti odevu, umeleckoremeselná výzdoba sa objavuje iba na niektorých typoch. Najvýraznejšia býva na terčovitých ihliciach. Tu však ide väčšinou o solárne motívy, koncentrické kruhy alebo kompozície rytých trojuholníkov (Novotná 1980, Taf. 2). Zriedkavo sa však vyskytne výzdoba s dvomi vytepanými trojicami bodov na bokoch terčika ihlice (obr. 11A; Novotná 1980, Taf. 2: 71; Pichlerová/Tomčíková 1993), alebo tvar pripomínajúci plechové obrátené srdcovité závesky (Zalaszabar; Honti/Kiss 2013, 748, Fig. 5: 17) a ich gynekomastonomorfnú výzdobu.

Zaujímavé sú z tohto hľadiska tzv. krídelkovité ihlice zo západnej časti strednej Európy (obr. 11B). Rozšírené sú najmä v Švajčiarsku, Francúzsku a Taliansku (Hundt 1972). V sledovanej oblasti sa vyskytujú v Bavorsku, kde môžu zasiahnuť aj do južných Čiech a Rakúska (Hosty; Jiráň a kol. 2008, 56, obr. 28: 6; Hundt 1972), M. Gedl (1983, Taf. 3: 55) uvádza jeden nález z Koszczewka v severnom Poľsku. Majú výrazne antropomorfné rysy, najmä ihlice zo Stätzling bei Haberskirch zobrazujú osobu s rukami v adoračnom geste (Hundt 1972, Abb. 3: 6; Ruckschedel 1978, Taf. 41: 1, 13; Taf. 42: 1). Iné, s tepanou a rytou výzdobou predstavujú osobu s veľkými ňadrami alebo prsnými plátmi. Na iných sa počet dvojíc plátov zdvoj- až strojnásobuje. V niektorých prípadoch sú krídelká/prsia v niekoľkých úrovniach nad sebou. Podľa V. Mouchu (2011, 224) znázorňuje jednu, dve alebo tri (triáda) postavy. Ihlice pripomínajú vizualizáciu na odevu aplikovaných prsných plátov, aké sa našli v depote zo Starého Bydžova (Moucha 2011) alebo v hrobch v Deschingu a Kleinantingene (Massy 2018, Taf. 13: 2, 3; Taf. 50: 28, 29). Je pravdepodobné, že tu ide o iné, i keď podobné, stvárnenie kňažky/bohyně ako v stredodunajskom priestore a Karpatskej kotline.

Diskusia

Ako sme ukázali, motívy sa opakujú. Niektoré nachádzame prakticky identické v kove aj ako výzdobu na keramike. Je preto oprávnené hovoriť o ikonografiách. U iných zobrazení vidíme naopak rôznorodosť stvárnení, ale ich zobrazenie má rovnakú, napr. párovú kompozíciu. Môžeme teda, podobne ako pri pomerne jednotnom pohrebnom rite jednotlivých starobronzových kultúr, uvažovať o tom, že ikonografie sú ďalším dokladom doktrinálneho módu religiozity (podrobne Jelínek 2018b).

Obr. 12. A: čelenky so zrkadlovo postavenými loďami a triadickými motívmi z Ócse (podľa Bóna 1992), Wojdalu (podľa Gedl 1975), Boninu a Kurcewa (podľa Kersten 1958), B: skoky cez býka: Vitlycke, Knóssos (podľa Iversen 2014), C: akrobatka nad loďou: Sotetorp (podľa Kaul 2008), postava nad loďou: Kréta (podľa Kyriakidis 2005), D: konjunkcia Venuše a Mesiaca, 1. 12. 2008, Temešvár, Rumunsko (foto O. Stanescu), stéla z Ur-Nammu (Canby 1987). Rôzne veľkosti.

Abb. 12. Verschiedene Maßstäbe. A: Diademe mit spiegel förmig aufgestellten Schiffen und triadischen Motiven aus Ócse (nach Bóna 1992), Wojdala (nach Gedl 1975), Bonin und Kurcewo (nach Kersten 1958), B: Sprünge über dem Stier: Vitlycke, Knóssos (nach Iversen 2014), C: Akrobatin über dem Schiff: Sotetorp (nach Kaul 2008), Gestalt über dem Schiff: Kreta (Kyriakidis 2005), D: Konjunktion von Venus und dem Mond, 1. 12. 2008, Timisoara, Rumänien (Foto O. Stanescu), Steele aus Ur-Namm (Canby 1987). Verschiedene Maßstäbe.

Ikonografie nachádzame spravidla na prestížnych artefaktoch – šperkoch a pohrebnej keramike. Vo funkčnej polohe sa spravidla vyskytujú v ženských hrobách. Predpokladáme preto, že ide o zobrazenie ženských božstiev, resp. božstiev so špecifickou funkciou viažucu sa k ženám a deťom. Oproti stvárneniu božstiev s mužskými atribútmi predstavujú ženské božstvá v materiálnej kultúre oveľa výraznejšiu a variabilnejšiu skupinu. Nemyslíme si však, že táto skutočnosť vypovedá o povahe spoločnosti⁶ a teda nenaznačuje nejakú formu tzv. matriarchátu alebo matrifokalitu, ako sa domnievali bádatelia v minulosti pri paleolitických a neolitických venušiach⁷. Musíme si uvedomiť, že ide o časť materiálnej kultúry nachádzajúcej sa v ženskom spektre vtedajšej výrazne genderovo členenej spoločnosti. Mužské božstvá ostávajú skryté v menej nápadných symbolických artefaktoch, akými sú zbrane a kančie kly. Overenie tejto hypotézy však ešte bude potrebovať ďalšie bádanie.

Indoeurópska perspektíva

Problémom interpretácie archeologického záznamu je „nemoť“ hmotnej kultúry, ktorá je však paradoxne množoznačná, najmä pri výskume kultu a náboženstva. Istým vodítkom v archeoreligionistike a klasickej archeológii býva komparácia s písomnými prameňmi literárnych kultúr (*Sedláček 2016, 17*), čo samozrejme v našom prípade nie je možné.

Často sa stretávame s pohľadom na náboženstvo doby bronzovej „cez lupu“ klasického vzdelania. Prílišné využívanie antickej, najmä gréckej (napr. *Bouzek 2000* alebo *Bouzek 2011, 94*) mytológie však pohľad na dobu bronzovú skôr zahmlieva ako zostruje (*podobne Puhvel 1997, 152nn.*). Mytológiu klasického Grécka výrazne ovplyvnili mýty Predného východu (*West 1997; Mallory/Adams 2006, 426*), čo v nej výrazne potlačilo obsah starších a pôvodnejších indoeurópskych prvkov – len jediný z dvanástich olympských bohov, Zeus, má jednoznačný indoeurópsky pôvod (*West 2007, 24*). Ako ďaleko pokročil neskorší vývoj gréckeho náboženstva, indikujú rozdiely medzi mykénskym panteónom a panteónom klasického Grécka. Panteón mykénskej civilizácie, ktorá bola komunitám staršej doby bronzovej v Karpatskej kotline kultúrne aj chronologicky bližšia, mal odlišnú štruktúru a obsahoval mnohé božstvá, ktoré z čias klasického Grécka nepoznáme, alebo naopak neobsahoval niektoré neskoršie významné božstvá (*Rutherford 2013*).

Ako oveľa užitočnejší sa pre archeológiu Európy doby bronzovej ukazuje pohľad do rigvédskej mytológie (*Kristiansen 2011a*). Ale hoci si Rigvéda zachovala mimoriadne veľa tradícií, ktorým môžeme prisúdiť praindoeurópsky pôvod (*Kazanas 2001*), aj jej náboženské predstavy, pochádzajúce z druhej polovice 2. tisícročia pred n. l., už poznačil historický vývoj a vplyvy neindoeurópskych etník, takže sú synkretického charakteru (*Mallory/Adams 2006, 424; Anthony 2007, 454nn a 462*). V našom príspevku preto uprednostňujeme prístup opierajúci sa o širšie spektrum prameňov, pre ktoré na základe jazykovej príbuznosti (indoeurópske jazyky) možno predpokladať prítomnosť zdedených tradícií spoločného pôvodu – prístup komparatívnej indoeurópskej mytológie.

Porovnávanie ideí, mýtov, konceptov a formulí jednotlivých indoeurópskych tradícií dokáže odhaliť podobnosti, ktoré po kritickom zhodnotení – napríklad vlastností, funkcií, asociácií, štruktúrnych paralel a etymológie mien božstiev – možno najlepšie vysvetliť ako dedičstvo spoločných náboženských predstáv (*Hultgård 2017; k metodike pozri West 2007, 19nn*). Dokážeme tak rekonštruovať prapôvodné indoeurópske mýty, rituály a božstvá, ktorých znázornenia alebo iné indicie podľa nášho názoru možno očakávať aj v archeologickom zázname.

Jazykovedné výskumy sa čoraz viac prepájajú s archeológiou (*Anthony 2007; Bátora 2016; Frinculeasa/Preda/Heyd 2015; Vladár/Wiedermann 2017*), archeogenetikou a ďalšími prírodnými vedami (*Kristiansen et al 2017*). Na ich základe môžeme predpokladať, že Karpatská kotlina bola počas 3. tis. pred n. l. postupne indoeuropeizovaná - osídlená komunitami hovoriacimi ranými indoeurópskymi jazykmi, čo pre zmenu oprávňuje nazerať na tunajšie náboženské prejavy z komparatívnej indoeurópskej perspektívy.

Predpoklad prítomnosti zdedených indoeurópskych náboženských predstáv v strednej Európe doby bronzovej oprávňujú aj početné doklady ich prežívania v oveľa neskorších obdobiach: stredoveké pramene umožňujú po tisícročiach vnútorného vývoja vystopovať charakteristiky keltských božstiev v ich nordických ekvivalentoch (*Olmsted 2019, 89*), a dokonca z novoveku doložený baltický folklór obsahuje početné božstvá praindoeurópskeho pôvodu s detailnými paralelami k rigvédskej tradícii (*West 2007*).

Indoeurópska perspektíva prináša nové možnosti interpretácie ako napríklad v prípade výjavu na nádobe z Budapešti, Pannonhalmskej ulice (obr. 2B). Niektorí autori uvažujú, že zobrazuje mýtus o stvorení sveta (*Schreiber 1984, 25*) alebo chtonické božstvo držiace hady (*Készi 2017*). Hoci súhlasíme s argumentom T. Késziho, že rohy indikujú zobrazenie božstva, toto predpokladané božstvo interpretujeme odlišne. Postranné vyobrazenia dvoch astronomických telies naznačujú, že môže ísť o nebeské božstvo, pričom dve cikcakovité línie vychádzajúce z rúk môžu okrem hadov reprezentovať aj blesky (obr. 2C), čo bol v ikonografii pomerne bežný jav (*Wittkower 1939*), a čo v tomto prípade podporuje skutočnosť, že

⁶ Hoci povaha slovnej zásoby rekonštruovanej praindoeurópskej spoločnosti, archeologické dôkazy naznačujú väčšiu či menšiu variabilitu v usporiadaní spoločnosti už indoeurópskej „pravlasti“, pričom rozdiely pozorujeme aj v mytológii – niektoré mužské božstvá východnej gréckoindoiárskej vetvy tradície poznáme zo západných oblastí v podobe ženských ekvivalentov (*Anthony 2007, 305 a 328n*).

⁷ Ku kritike „Velkej Bohyne“ pozri napr. Remišová Věšínová 2017.

sa cikcakovité línie tiahnu z rúk až k zemi. Predpokladaná prítomnosť bleskov dovoľuje identifikovať zobrazené božstvo ako boha hromu blízkeho praindoeurópskemu Perkunovi (pôvodnejší tvar mena môže byť Peraunos), ktorého dcérske božstvá sú z indoeurópskych tradícií široko doložené (*West 2007*, 238nn; *Mallory/Adams 2006*, 433). Rohy sú pre toto božstvo obzvlášť typické, pretože vo viacerých tradíciách nadobúda podobu býka.

Ponúka sa otázka, prečo sa tomuto smeru bádania u nás nik nevenoval⁸. Príčin je viacero. Hlavnou z nich je postoj socialistického zriadenia a marxistický prístup k skúmaniu náboženstva, ktorý sa v archeológii príliš nezmenil ani po tridsiatich rokoch. Musíme si uvedomiť, že na Slovensku prakticky neexistovala religionistika, nieto archeoreligionistika, a nebola dostupná ani odborná literatúra. Nepočetní archeológovia, na prvom mieste jednoznačne Jozef Paulík, venujúci sa náboženstvu v praveku neboli a nemohli byť dostatočne teoreticky pripravení. Tiež prvé nálezy čeleniek s triadickými motívami sa u nás objavili až po roku 2000 (*Veliačik 2002*) a moravské, aj keď bola rozpoznaná ich identická výzdoba (*Stuchlík 1987*, 61), neboli interpretované z náboženského hľadiska.

Interpretačný rámec

Z porovnávacej mytológie vyplýva, že indoeurópske božstvá boli koncipované (aj) v ľudskej podobe už od najskorších čias (*West 2007*, 138), čo oprávňuje interpretovať antropomorfné vyobrazenia zo začiatku doby bronzovej ako vyobrazenia božstiev. Praindoeurópania mali zrejme pôvodne malý panteón (*Kristiansen 2013*; *Mallory/Adams 2006*, 431), čo zužuje interpretačný rámec nami skúmanej ikonografie. Navyše u niektorých komparatívne rekonštruovaných božstiev sa ukazuje, že prinajmenšom regionálne dosiahli v dobe bronzovej vyššiu popularitu a význam ako ostatné. K. Kristiansen (*Kristiansen/Larsson 2005*; *Kristiansen 2010*; *Kristiansen 2011a*; *Kristiansen 2013*) napríklad vyzdvihol početné archeologické a ikonografické dôkazy poukazujúce na kult tzv. božských blížencov v severnej, ale menšej miere taktiež strednej Európe, ktorí podľa neho patrili medzi dominantné božstvá doby bronzovej od Škandinávie po Indiu (*Kristiansen 2013*; napodobne *Parpola 2005*).

Božskí blíženci (pratvar ich mena nevieme zrekonštruovať) vystupujú v gréckej a rímskej tradícii ako Dioskúrovia – Kastór a Pollux, v Rigvéde ako Ašvinovia a v novovekom baltskom folklóre ako „božskí synovia“ (lotyšsky Dieva deli, litovsky Dievo sunelai, duál Ašvieniai). Od iných mytologických dvojčiat ich možno spoľahlivo odlišiť vďaka množstvu rozmanitých špecifických vlastností (*Ward 1968*; *West 2007*, 186nn), okrem mnohého iného sú mladými mužmi, synmi nebeského boha, nápadníci/súrodenci/pomocníci slnečných alebo so slnkom asociovaných božstiev, sú úzko asociovaní s koňmi (významom mien alebo funkciou) a dokonca zobrazovaní ako dvojica koní. Sú pomocníci ľudí v boji či na mori, ochrancovia pred nešťastím, zázrační liečitelia. Hoci najlepšie doložení sú v gréckej, védскеj a baltskej mytológii, poznáme viaceré dvojice v iných vetvách indoeurópskej tradície (germánskej, keltskej a slovanskej), ktorých etymológia, funkcia či iné vlastnosti naznačujú historickú súvislosť (*West 2007*, 186nn; *Saňko 2018*).

V dobe bronzovej zohrávalo v indoeurópskom priestore významnú úlohu taktiež solárne božstvo (*Kristiansen 2013*; *Lincoln 1991*, 6) s rekonštruovaným pratvarom mena Séhul (*Mallory/Adams 2006*, 128; *Pinault 2017*), v indoeurópskych tradíciách úzko asociované s božskými blížencami.

Mnohí autori sa snažili do stredoeurópskej doby bronzovej reflektovať slnečné božstvo na spôsob gréckeho Apolóna (napr. *Bilić 2016*, 445 s literatúrou). Lenže Apolón v gréckej mytológii pôvodne nesúvisel so slnkom a tieto asociácie nadobudol až neskôr, zrejme v 6. stor. p. n. l. (*West 2007*, 148; *Bilić 2016*, 447; *Farnell 1907*, 144). Toto komplexné božstvo prevzalo atribúty viacerých iných, pričom z indoeurópskeho hľadiska má najbližšie k védskemu Rudrovi (*West 2007*, 148). Spoločný pôvod so slnečnými božstvami iných indoeurópskych tradícií má iný grécky boh, Hélios. Pokiaľ sa v týchto vetvách tradície zachovalo viac ako len etymologicky príbuzné meno solárneho božstva, pozorujeme mytologické paralely napríklad o púti oblohou v dvojkoľosovom voze a asociáciu s božskými blížencami.

Pre potrebu interpretácie tu skúmanej ikonografie možno podľa nášho názoru uvažovať aj o znázornení ďalších široko doložených božstiev praindoeurópskeho panteónu, akým je „nebeský otec“ Djeus, ktorý praindoeurópskemu panteónu zrejme pôvodne dominoval, bohyňa matka zem Degom asociovaná s podsvetím a tvoriaca s Djeusom božský pár v rigvédскеj, gréckej aj rímskej tradícii, a boh hromu Perkunos asociovaný s úrodnosťou a ochranou pred zlými silami (*West 2007*; *Fortson 2009*; *Mallory/Adams 2006*, 431nn). V neposlednom rade bohyňa úsvitu Heusos (v dcérskych indoeurópskych tradíciách vystupuje ako védska Ušas, rímska Aurora, starogrécka Éós, anglosaská Eostre, litovská Aušra, ktorých mená sú kognáty, ďalej keltská Brigid a rímska Mater Matuta), ktorú charakterizuje večná mladosť, opakované znovuzrodenie a krása, ktorú neváha ukázať očiam smrteľníkov, takže svoje prsia vystavuje na obdiv ako „krava svoje vemená“ (*West 2007*, 224). Typicky je asociovaná so slnečným božstvom, božskými blížencami a kravami, dokonca sa niekedy zobrazuje ako červená krava (*West 2007*, 222-224).

⁸ A nielen u nás, širšie korešpondencie medzi archeologickým záznamom Európy doby bronzovej a výsledkami indoeurópskej komparatívnej mytológie doposiaľ opakovane a systematicky skúmal len K. Kristiansen (*Kristiansen/Larsson 2005*; *Kristiansen 2010*; *Kristiansen 2011a,b*; *Kristiansen 2013*)

Možné interpretácie ikonografie

Ako sme sa snažili naznačiť vyššie, jazykoveda a komparatistika náboženských predstáv Indoeurópanov dosiahla v poslednom čase pozoruhodné výsledky (Puhvel 1997; West 2007), poskytujúce, v obmedzenej miere, zúžený výber možností interpretácie jednotlivých skupín vybraných ikonografií.

Srdcovité, okuliarovité a lunulovité závesky zobrazujúce ženské prsia (obr. 8A, B) – a do tejto kategórie ikonografií by mohli patriť ihlice s vyobrazením ženských ňadier a keramické plastiky z východnej časti Karpatskej kotliny (obr. 1 a 11) by mohli na prvý pohľad spodobovať materskú bohyňu životelku, resp. bohyňu plodnosti. Komparatívna metóda ale naznačuje, že takéto priamočiare asociácie môžu byť príliš zjednodušené, keďže komparatívne rekonštruované božstvá majú často dobre doložené rozmanité asociácie, ktoré sú niekedy vcelku prekvapivé: napríklad fragmentárne zrekonštruovaný praindoeurópsky boh vojny bol taktiež ochrancom polí a asociovaný s úspešnou žatvou (West 2007, 147n). Za ďalšiu možnosť preto považujeme bohyňu blízku respektíve odvodenú od praindoeurópskej Heusos, pre jej asociácie s mladostou, ženskou krásou ako aj s odhaľovaním prsníkov, ktoré máme doložené z rigvédskej tradície datovanej do doby bronzovej. Rigvédske hymny venované tejto bohyni sú mnohými autormi považované za najkrajšie (Kazanas 2001; West 2007, 217), čo môže reflektovať jej niekdajšiu obľubu.

Ako sme uviedli, antropomorfné závesky typu Nagyhangos a Včelince a ich deriváty (obr. 10) môžeme s najväčšou pravdepodobnosťou interpretovať ako zobrazenie ženského slnečného božstva. Okrem antropomorfného vzhladu raných foriem záveskov to podporuje aj skutočnosť, že slnko sa podľa množstva literárnych a ikonografických dôkazov vnímalo v podobe kola (West 2007, 201nn).

Predpokladáme, že v stredoeurópskej dobe bronzovej vystupovalo slnko ako ženská bohyňa. Komparatistika neponúka jednoznačnú odpoveď ohľadom pohlavia praindoeurópskeho slnečného božstva – v západných tradíciách typicky vystupuje v ženskej podobe (germánske Sól a Sunna, keltská Sulis, baltická Saulé), kým vo východných, grékoindoárijských tradíciách v mužskej podobe (grécky Hélios, védsky Súrja), čo môže indikovať starobylú dichotómiu. Slnečné božstvo znázornené na náleze z Dupljaje sa niekedy interpretuje ako mužské (okrem iného Bilić 2016) inokedy ako ženské (Kristiansen/Larsson 2005, 150, 307). Podľa nášho názoru znázornená sukňa a výzdoba evokujúca ženské ornamenty hovoria v prospech ženskej identity. Existujú indície, že ženské pohlavie indoeurópskeho slnečného božstva môže byť pôvodný stav, ako naznačujú niektoré starobylé tradície, v ktorých slnečné božstvo predstavuje manželku mesačného božstva (Gamkrelidze/Ivanov 1995, 591).

K. Kristiansen a T. B. Larsson (2005, 298nn) argumentujú, že v archeologickom zázname severnej Európy možno odhaliť kňazky slnečnej bohyně vďaka prítomnosti bronzových (slnečných) diskov. Je zaujímavé, že bronzové disky rôznych veľkostí sa ako ozdoba sukne alebo zástery nachádzajú aj na súdobých náleziskách Karpatskej kotliny, napr. mohylové pohrebisko v Tápé (Király/Koós/Tarbay 2014, 319, Fig. 5.7).

Popularita božských blížencov vo védskej a gréckej tradícii, indície široko rozšíreného kultu v indoeurópskom priestore a predovšetkým skutočnosť, že sa niekedy zobrazujú ako dva kone alebo dvojica konských hláv, podľa nášho názoru oprávňuje interpretovať schematizované vyobrazenia dvojíc koní alebo konských hláv (obr. 2A) ako vyobrazenia božských blížencov. Táto interpretácia dovoľuje identifikovať centrálné sprievodné symboly ako symboly niektorého božstva úzko asociovaného s božskými blížencami, s najväčšou pravdepodobnosťou božstvom (podľa nášho názoru bohyňou) slnka alebo bohyňou úsvitu, blízku k praindoeurópskej Séhul resp. Heusos. S nižšou mierou istoty by sme týmto spôsobom mohli interpretovať mimoriadne schematizované triadické zobrazenia tvorené dvomi identickými postrannými prvkami a centrálnym prvkom odlišného charakteru, ako napríklad na „plechových klobúkoch“ z Franzhausenu (obr. 4, predovšetkým nálezy z hrobov 757 a 110). O rovnakej asociácii troch božstiev – božských blížencov a ženskej slnečnej bohyně – môžeme podľa nášho názoru uvažovať aj v prípade antropomorfných záveskov typu Nagyhangos a Včelince (obr. 10B, C). Je zaujímavé, že kompozične podobné bronzové závesky z alpského regiónu z doby železnej niekedy zobrazujú ramená explicitne v podobe konských hláv a centrálnu postavu aj s plastickým zobrazením tváre a prídavným záveskom znázorňujúcim sukňu so solárnymi symbolmi (Egg 1986).

Nález kostier dvoch chlapcov a konskej lebky v objekte z Nitry – Ponitrianskej galérie (Jelínek 2016, 32; Samuel/Marková 2008, 84) je dokladom toho, že mytologická (ikonografická) téma božských blížencov mala aj svoju praktickú (rituálnu) stránku. Z „antikého pohľadu“ samozrejme dopĺňame, že ako Dioskúroi boli božskí blíženci zobrazovaní v starovekej Sparte v podobe dvoch brvíen spojených do podoby písmena H, alebo dvoch štíhlych amfor, často ovinutých hadom (Kerényi 1998, 84).

Aj párové postavy na členkách (obr. 5) by mohli symbolizovať božských blížencov, prípadne božský pár muža (boha) a ženu (bohyňu) – do úvahy môže pripadať komparatívne dobre doložený pár nebeský boh a matka zem, Djeus a Degom. Pre božský pár by mohlo svedčiť taktiež rituálne uloženie dvojice dvoch jedincov opačného pohlavia v sídliskovom objekte (Jelínek 2016) alebo genderovo odlišné pochovávanie na súdobých kostrových pohrebiskách (naposledy Bátora 2018, 267). Genderové rozdiely sú viditeľné aj v materiálnej kultúre – v hrobovej výbave pochovaných. Môžeme teda uvažovať, že ako mužské a ženské artefakty boli používané aj v symbolickej rovine živej kultúry (Remišová-Věšíňová 2017, 171; Jelínek 2018a, 163). Tento jav mal svoj pôvod v ideológii, kde môžeme uvažovať o mužských a ženských bož-

stvách ako o základných princípoch rozdelenia spoločnosti a sveta. Párová kompozícia výzdoby členiek by tak mohla byť odrazom tejto duálnej ideológie.

Za jedinečné považujeme triadické zobrazenia na plechových členkách a „klobúkoch“ (obr. 3, 4). Rozdielne zobrazenia z unterwöblingskej, kultúr v Zadunajsku, ale najmä triád vo východnej časti únětickej kultúry dovoľujú uvažovať o nadregionálnych božstvách s rovnakou funkciou. Pretože triadické zobrazenia nachádzame najmä na členkách zo ženských hrobov, je zjavné, že ide aspoň pri centrálnej postave o bohyňu. Nie je však isté, či ide o tri bohyne, trojjedinú bohyňu alebo bohyňu s dvomi blížencami ako sprievodcami. Členka z Pravčíc (obr. 3D) by kompozíciou svojej výzdoby mohla poukazovať aj na nejaký mytologický príbeh alebo rodinný vzťah.

Z hľadiska komparatívnej mytológie považujeme za najslubnejšie dve interpretácie:

- indoeurópske sudičky: takmer univerzálne rozšírenie (okrem indoiránskej vetvy) a jednotnosť tradícií o troch nadprirodzených ženách, ktoré sú asociované s pradením a rozhodujú o osude novorodencov krátko po ich narodení naznačuje, že máme dočinenia s predstavami, ktoré siahajú „k najhlbšej vrstve“ indoeurópskej tradície (West 2007, 379nn).

- trojice bohýň-matiek: časté hlavne na severe a západe Európy (Matres, Matronae a iné) a známe v romanizovanej podobe keltského a germánskeho konceptu z 1. – 4. stor. n. l., ktorého korene sa obvykle hľadajú v predindoeurópskych populáciách (West 2007, 140n; Mallory/Adams 1997, 232; Olmsted 2019, 289nn). Je možné, že ich kult v pokresťančenej podobe pokračoval v niektorých regiónoch západnej Európy do novoveku (Zender 1987, 227n).

Triadické zobrazenia na lodiach z plechových členiek (obr. 12A) sú vďaka realistickejšiemu stvárneniu na skalnom umení interpretovateľné ako bohyňa/kňažka/akrobatka a dvaja božskí blíženci. Kompozícia vďaka akrobatke skáčucej ponad loď pripomína skoky cez býka v krétskom umení (obr. 12B, C). Skok cez býka ale zachytáva aj severské skalné umenie, napr. Vitlycke (Kristiansen/Larsson 2005, 230, Fig. 106; Iversen 2014, 253, Fig. 8). Naopak, v krétskej glyptike sa objavujú motívy na prsteni uloženom v Ashmolean Museum (no. 1129) nad loďou sa vznášajúcich postáv (Kyriakidis 2005, 138, fig. 2: c). Zdá sa, že tu ide o rozšírenejší jav, rituál i ikonografiu, objavujúci sa v druhom tisícročí pred n. l. v širšej oblasti kontinentu. Nepredpokladáme, že vo všetkých oblastiach ide o rovnakú záležitosť, šírenú difúzne z jedného civilizačného centra cez celý kontinent. Ide skôr o v hmotnej kultúre/v umení zachovaný jav, zrozumiteľný na istej úrovni nositeľom rôznych kultúrnych okruhov doby bronzovej. Podľa nášho názoru, v čom sa zhodujeme s vyššie citovanými autormi, ide o metaforu astronomického, voľným okom sledovateľného javu, ktorý je viditeľný prakticky z každého miesta zemegule. V symbolickej rovine je však viac-menej rozdielne vysvetľovaný a s väčšou alebo naopak menšou mierou včlenený do ideológie, rituálnej praxe a mytológie. Bohyňa/kňažka/akrobatka/akrobat v skoku ponad loď/rohy býka predstavuje podľa nás podobné zobrazenie ako nachádzame v Mezopotámii v zobrazení hviezdy a polmesiaca (obr. 12D). Hviezda predstavuje planétu Venušu/bohyňu Ištar (Black/Green 2004, 170) v konjunkcii s Mesiacom. Overenie tejto hypotézy si však vyžaduje ďalšie bádanie.

Záver

Záver práce je dvojaký – explanačný a interpretačný. V prvej časti ponúkame vysvetlenie, že ľudia v staršej dobe bronzovej začlenili svoju evolučne vyvinutú schopnosť antropomorfovať a vytvárať antropomorfné zobrazenia do svojej hmotnej kultúry. Nebola však pre nich natoľko atraktívna, aby sa pokúšali rozvinúť ju umelecky, technologicky aj ekonomicky.

Z umeleckého hľadiska sa uspokojili s pomerne primitívnym abstraktným zobrazením. Z predchádzajúcich epoch paleolitu a neolitu poznáme zo strednej Európy umeleckejšie prepracované antropomorfné artefakty.

Z technologického hľadiska sú umelecké techniky na rovnakej úrovni ako v eneolite. Toto súvisí aj s ekonomickým hľadiskom. Skrátka neinvestovali čas a zdroje na rozvoj umeleckého remesla. Uspokojili sa hlavne s pomerne jednoduchými ozdobami tela (Novotný 2013, 124). S tepanými a rytými ozdobami a zbraňami sa stretávame relatívne vzácné.

Zdá sa, že antropomorfné zobrazovanie preberali nositelia stredodunajských a vnútrokarpatských starobronzových kultúr z vyspelejších oblastí, najmä z východného Stredomorja, ako napovedajú ikonografie s „rohami/klobúkmi“, „sukničkami/zásterkami“, resp. zobrazením odhaleného poprsia. Je zaujímavé, že si prebrali, najmä prvky odevu vtedajších ženských elít (kňažiek) a bohýň. Nemuselo ísť o preberanie božstiev v zmysle zavádzania ich kultu do lokálnych náboženských systémov, skôr ide o prebranie ideí zobrazenia, prípadne výzoru – tu najmä ženského/ženských božstva/božstiev. S mužskými atribútmi sa v ikonografii, snáď okrem zobrazenia dýk na urnách, prakticky nestretávame. Sledovaná dlhodobosť a regionalita zobrazení (napr. plastiky v Potisí, božstvo v „klobúku a v sukničke“ v centrálnej časti Karpatskej kotliny, triády v západnej časti a na strednom Dunaji) poukazujú skôr na autochtónny charakter božstiev.

Čo sa týka zriedkavosti realistickejšie pôsobiacich antropomorfných zobrazení, môžeme uvažovať o nejakej forme kultúrnej tabuizácie (?) zobrazenia človeka, a vďaka stykom so stredomorským kultúrnym prostredím, kde má realistické zobrazenie človeka dlhú tradíciu, prišlo v tomto smere k čiastočnému ovplyvneniu. Že ide o „ženskú“ materiálnu kultúru, neprekvapuje. Ženy boli hnacou silou regionálnej a nadregionálnej komunikácie a prenosu poznatkov v čase významných inovácií (Knipper et al. 2017, 5). V praveku ako producentky podomácky vyrábanej keramiky a frekventovanejšie nositeľky šperkov sú tak dôležitým (dominantným?) faktorom pri šírení hmotnej kultúry sledovanej archeologickými metódami.

Z interpretačného hľadiska zastávame názor, že antropomorfné zobrazenia nepredstavujú ľudí, ale božstvá. Samozrejme, v archeológii doby bronzovej sa stretávame aj s názormi, že nemusí byť zobrazené božstvo, ale rituálni špecialisti (nech už ho nazveme akokoľvek – šaman, kňaz či kňažka, kráľ alebo kráľovná), ktorí však počas rituálov a v kultových predstaveniach zastupujú bohov (Varberg 2015, 23; Marinatos 1993, 108). Takáto možnosť je sotva odlišiteľná od samotných božstiev. Navyše pri nami sledovaných ikonografiách nejde o skalné umenie alebo fresky, kde by sme mohli uvažovať o snahe umelca zachytiť reálnu osobu (napr. panovníka, hodnostára apod. ako to poznáme z egyptskej a ďalších predovýchodných literárnych civilizácií), ale o opakované štylizované zobrazenie postavy. Napr. pri prezentovaných záveskoch a ďalších šperkoch, kde je stvárnené poprsie alebo abstrahovaná postava/y vyjadrené rovnako vo viacerých prípadoch alebo v triáde, je možnosť, že ide o konkrétnu osobu veľmi ťažko predstaviteľná. Rovnako aj anonymná kánonickosť otomanských plastík, navyše z veľkého priestoru nepodporuje názor, že by mohlo ísť o konkrétne osoby.

Od včasnej až do počiatku strednej doby bronzovej evidujeme v oblasti Karpatskej kotliny a stredného Dunaja antropomorfné ikonografie. Okrem keramických plastík a inkrustácií na urnách sú spodobované v záveskoch a ich zobrazeniach na keramike, alebo ako samostatné rytiny.

Veľká časť starobronzových záveskov zobrazuje gynekomastonomorfné korpusy. Zriedkavejšie sa objavujú aj na ihliciach. Zobrazené nálezy (obr. 8A, B) to demonštrujú dostatočne. Odlišujú sa od seba len technikou výroby (drôtené, tepané, liate) a mierou abstrakcie. Nie je možné sa vyjadriť, či predstavujú jedno konkrétne ženské božstvo, alebo sú vyjadrením ženského božského princípu všeobecne – ich časovopriestorové rozšírenie je tak rozsiahle, že treba rátať aj s touto alternatívou.

Uzavretejšie pôsobí skupina zobrazení bohyně v „plechovom klobúku“ a zásterke/sukničke. Okrem reálnych „plechových klobúkov“ z Franzhausenu I sa tieto ikonografie nachádzajú na pomerne malom priestore v dnešnom Maďarsku, ale vo viacerých kultúrach od včasnej (nagyрэvska kultúra) až po záver staršej doby bronzovej (kultúry s inkrustovanou keramikou). Pravdepodobne to svedčí o lokálnom kulte konkrétneho ženského božstva.

Rovnako staršie typy antropomorfných záveskov Nagyhangos a Včelínce a ich mlado- a neskorobronzové paralely (obr. 10) by poukazovali na starší (a kontinuálny) výskyt kultu slnečného božstva, ako sa predpokladalo doteraz. Staršie a mladšie antropomorfné závesky, oproti tým kosziderským poukazujú skôr na ženské pohlavie.

Antropomorfné ihlice sa vyskytujú v najzápadnejšej časti sledovanej oblasti a súvisia už so západoeurópskym kultúrnym okruhom. S Karpatskou kotlinou ho môže spájať tzv. adoračné gesto (keďže ide o zobrazenie božstva, pravdepodobne pôjde o žehnajúce gesto), aké nachádzame pri ikonografiách inkrustovaných na urnách.

Za mimoriadne dôležité považujeme rozpoznanie triadických ikonografií na plechových členkách a „klobúkoch“ a ich ďalšie, i keď problematickejšie štruktúry na keramike. Rozšírenie plechových členiek s triádami na území Moravy a juhozápadného Slovenska v období vymedzenom len na únětickú kultúru môže poukazovať na lokálny kult. Triadické zobrazenia na keramike v Maďarsku zas poukazujú, že nemuseli byť cudzie ani inde, i keď nie sú tak výrazné. Spojenie triád a lodí v predluzickej kultúre a kosziderskom horizonte poukazuje na prelínanie lokálnych ikonografií, ktoré sa od strednej doby bronzovej „internacionalizujú“. Triadické štruktúry sú typické pre indoeurópske náboženstvá, preto aj upriamili naše bádanie týmto smerom. Pri trifunkcionalite možno citovať diela G. Dumézila (napr. Dumézil 2001).

Rovnako duálne zobrazenia koní a párové štruktúry na členkách nám dovoľujú hľadať interpretačné paralely či už božských blížencov alebo božského páru už v staršej dobe bronzovej.

Ako sme poukázali v diskusii, aspoň časť ikonografií má istú kompozíciu (páry, triády), ktoré majú paralely v rekonštruovanom praindoeurópskom panteóne, aj keď samozrejme nie je možné konkrétnu ikonografiu automaticky priradiť ku konkrétnemu božstvu. Na to je paleta ich interpretačných možností ešte príliš pestrá. Vzácne nachádzame aj výjavy, ktoré by snád' mohli byť mytologickými výjavmi (obr. 2C). Je ich však málo a sú príliš nekonkrétne.

Interpretačné možnosti a ďalšie nálezy s jednoznačnejšou vypovedacou hodnotou snád' spresnia budúce bádanie. Rovnako zaiste prinesú aj ďalšie otázky, ktoré bude treba zodpovedať. Jednoznačne však už teraz je možné povedať, že rozpoznanie náboženských ikonografií výrazne prispieva k poznaniu náboženstva v staršej dobe bronzovej.

LITERATÚRA

Anthony 2007 – D. W. Anthony: The Horse, the Whell and Language. How Bronze Age Riders from the Eurasian Steppes shaped the Modern World. Oxford 2007.

Assmann 2003 – J. Assmann: Smrt jako fenomén kulturní teorie. Praha 2003.

Banner 1956 – J. Banner: Menschendarstellung auf einem Gefäß von Tószeg und die Frage der sogenannten Krötengefäße. Prähist. Zeitschr. 36, 1956, 244-254.

Bátora 2000 – J. Bátora: Das Gräberfeld von Jelšovce. Ein Beitrag zur Frühbronzezeit im nordwestlichen Karpatenbecken. Band I und Band II. Kiel 2000.

Bátora 2016 – J. Bátora: The Question of the Presence of the Yamnaya and Catacomb Culture in the Area of the Middle Danube and North Carpathians. In: A. Zanoci/E. Kaiser/M. Kashuba/E. Izbitser/M. Bât: Mensch, Kultur und Gesellschaft

- von der Kupferzeit bis zur frühen Eisenzeit im nördlichen Eurasien. Beiträge zu Ehren zum 60. Geburtstag vom Eugen Sava. Chişinău 2016, 103-115.
- Bátora 2018* – J. Bátora: Slovensko v staršej dobe bronzovej. Bratislava 2018.
- Bátora/Schultz 2012* – J. Bátora/M. Schultz: Ein beachtenswertes frühbronzezeitliches Grab aus Ludanice, Ortsteil Mýtina Nová Ves (SW Slowakei). In: R. Kujovský/V. Mitáš (eds.): Václav Furmánek a doba bronzová. Zborník k sedemdesiatym narodeninám. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes XIII. Nitra 2012, 43-50.
- Bartík/Štrbík 1990* – J. Bartík/J. Štrbík: Prieskum v povodí Vištuckého potoka a Gidry. AVANS v roku 1988, Nitra 1990, 32-34.
- Bartík/Farkaš/Jelínek 2019* – J. Bartík/Z. Farkaš/P. Jelínek: Bronzhortfunde aus den Kleinen Karpaten und ihren Vorgebirgsgebieten. In: P. Bazovský/G. Březinová (eds.): Ľudia a hory – archeologická perspektíva. Interakcie ľudských spoločností horských a pohorských oblastí západného Slovenska. Nitra 2019, 15-102.
- Benkovsky-Pivovarová/Točík 1994* – Z. Benkovsky-Pivovarová /A. Točík: Zobrazenie ľudskej postavy na krčiazku z pohrebiska v Sládkovičove. Pam. Múz. 4/1994, 24.
- Bilić 2016* – T. Bilić: The swan chariot of a solar deity: Greek narratives and prehistoric iconography. Documenta Praehistorica, 43, 2006, 445-466.
- Blajer 1990* – W. Blajer: Skarby z wczesnej epoki brązu na ziemiach polskich. Wrocław- Warszawa-Kraków-Gdańsk Łódź 1990.
- Bóna 1992* – I. Bóna: Bronzeguss und Metallbearbeitung bis zum Ende der mittleren Bronzezeit. In: W. Meier-Arendt (Hrsg.): Bronzezeit in Ungarn: Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main 1992, 48-65.
- Bouzek 1977* – J. Bouzek: Sluneční vůz a vůz s kotlem. Arch. Rozhledy 29, 1977, 197-202.
- Bouzek 2000* – J. Bouzek: Versuch einer Rekonstruktion des Pantheons der Urnenfelderzeit. In: Kultura symboliczna kręgu pol popielnicowych epoki brązu i wczesnego żelaza w Europie środkowej. Konferencja Biskupin 1999. Warszawa – Wrocław – Biskupin 2000, 345-354.
- Bouzek 2011* – J. Bouzek: Pravěk českých zemí v evropském kontextu. Praha 2011.
- Buchvaldek et al. 1997* – M. Buchvaldek/V. Moucha/M. Popelka/I. Vojtěchovská: Katalog šňůrové keramiky v Čechách XI – XIV. Kladensko, Slánsko, Kralupsko a Praha-západ. Praehist. 22, Varia archeologica 7, 1997, 113-253.
- Canby 1987* – J. V. Canby: A Monumental Puzzle. Reconstructing the Ur-Nammu Stela. Expedition Magazine 29/1, 1987, 54-64.
- Csányi 1992* – M. Csányi: Bestattungen, Kult und sakrale Symbole der Nagyrév-Kultur. In: W. Meier-Arendt (Hrsg.): Bronzezeit in Ungarn: Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main 1992, 83-87.
- Danielová/Klbečková 2013* – B. Danielová/D. Klbečková: Paleolitické a neolitické venuše. Práca ŠVOUČ (Katedra archeológie Filozofickej Fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre). Nitra 2013. Nепublikované.
- David 2010* – W. David: Die Zeichen auf der Scheibe von Nebra und das altbronzezeitliche Symbolgut des Mitteldonau-Karpatenraumes. In: H. Meller/F. Bertemes (Hrsg.): „Der Griff nach den Sternen“. Internationales Symposium in Halle (Saale) 16.-21. Februar 2005. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 5, Halle 2010, 439-486.
- David 2015* – W. David: Bronzedeptofunde der Früh- und Mittelbronzezeit in Ostbayern. In: Fines Transire Jahrgang 24. 2015. Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen/Oberösterreich. 24. Treffen, 18. bis 21. Juni 2014 in Bechyně. Rahden 2015, 87-111.
- Day 2010* – J. Day: Plants, Prayers, and Power. The Story of the First Mediterranean Gardens. In: D. O'Brien (ed.): Gardening – philosophy for everyone: cultivating wisdom. Oxford 2010, 65-78.
- Dietrich 2011* – O. Dietrich: Kinderspielzeug oder Kultobjekte? Überlegungen zu antropomorphen Figuren der Wietenberg- und Tei-Kultur. In: S. Berecki/R. E. Németh/B. Rezi (Eds.): Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş, 8. – 10. October 2010, Târgu Mureş 2011, 87-106.
- Dubcová 2011* – V. Dubcová: Götter ohne Grenzen? Transfer der religiösen Ikonographie in der Bronzezeit – Alter Orient und die frühe Ägäis. ANODOS 10/2010, 2011, 103-116.
- Dumézil 2001* – G. Dumézil: Mýtus a epos I. Praha 2001.
- Egg 1986* – M. Egg: Die „Herrin der Pferde“ im Alpengebiet. Arch. Korrlb. 16, 1986, 69-78.
- Endrődi 1984* – A. Endrődi: Régészeti kutatás a solymári Matyás-Dombon (1972-1977). Középső bronzkori magaslati telep. BpR 26, 1984, 113-130.
- Farnell 1907* – L. R. Farnell: The Cults of the Greek States, Vol. IV. Oxford 1907.
- Felding 2016* – L. Felding: The Egtved Girl. Travel, Trade & Alliances In The Bronze Age. Adoranten 2015, 2016, 5-20.
- Fortson 2009* – B. Fortson: Indoeuropean Language and Culture. Oxford 2009.
- Frei et al. 2015* – K. Frei/U. Mannering/K. Kristiansen/M. E. Allentoft/A. Wilson/I. Skals/S. Tridico/M.-L. Nosch/E. Willerslev/L. Clarke/R. Frei: Tracing the dynamic life story of a Bronze Age Female. Scientific reports. 5, 2015. 10431. 10.1038/srep10431.
- Frînculeasa/Preda/Heyd 2015* – A. Frînculeasa/B. Preda/V. Heyd: Pit-Graves, Yamnaya and Kurgans along the Lower

- Danube: Disentangling IVth and IIIrd Millennium BC Burial Customs, Equipment and Chronology. *Prähist. Zeitschr.* 90, 2015, 45-113.
- Furmánek 1980* – V. Furmánek: Die Anhänger in der Slowakei. PBF XI/3. München 1980.
- Furmánek 1982* – V. Furmánek: Bronzové závěšky doby bronzové ze Slovenska. *Slov. Arch.* 30, 1982, 311-342.
- Furmánek 1997* – V. Furmánek: Bronzeanhänger als Belege für Kontakte des Karpatenbeckens mit dem östlichen Mittelmeerraum. In: C. Becker (ed.): *Xpóvoç*. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel. *Espekkamp 1997*, 313-324.
- Furmánek/Pieta 1985* – V. Furmánek/K. Pieta: Počiatky odievania na Slovensku. Bratislava 1985.
- Gamkrelidze/Ivanov 1995* – T. V. Gamkrelidze/V. V. Ivanov: Indo-European and the Indo-Europeans: A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture. Berlin 1995.
- Gancarski 2002* – J. Gancarski: Kultura Otomani-Füzesabony po północnej stronie Karpat. In: J. Gancarski (ed.): *Między Mykenami a Bałtykiem – kultura Otomani-Füzesabony*. Krosno 2002.
- Gedl 1975* – M. Gedl: Kultura przedłużicka. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975.
- Gedl 1983* – M. Gedl: Die Nadeln in Polen I (frühe und ältere Bronzezeit). PBF 13, Band 7, München 1983.
- Girić 1971* – M. Girić: Mokrin. Nekropola ranog bronzanog doba. Washington – Kikinda – Beograd 1971.
- Godiš 2017* – J. Godiš: K otázke plastickej výzdoby na amforách karpatských mohylových kultúr. *Studia Historica Nitriensis* 2017/Supplementum – mimoriadne číslo časopisu venované životnému jubileu prof. Petra Romsauera: Sedem decénií Petra Romsauera. Nitra 2017, 79-96.
- Guba/Szeverényi 2007* – Sz. Guba/V. Szeverényi: Bronze Age Bird Representations from the Carpathian Basin. *Commun. Arch. Hungariae* 2007, 75-110.
- Guthrie 1993* – S. E. Guthrie: *Faces in the Clouds. A New Theory of Religion*. Oxford 1993.
- Hájek 1953* – L. Hájek: Drobné příspěvky k poznání únětické kultury. *Pam. Arch.* 44, 1953, 201-215.
- Hänsel 2012* – B. Hänsel: Zum Aufkommen des Vogelsoonnenbarkem-Symbols vor der Urnenfelderzeit. In: R. Kujovský/V. Mitáš (eds.): *Václav Furmánek a doba bronzová. Zborník k sedemdesiatym narodeninám*. Nitra 2012, 109-117.
- Honti/Kiss 1999-2000* – Sz. Honti/V. Kiss: Neue Angabe zur Bewertung der Hortfunde von Typ Tolnanémedi. *Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae* 51, 1999-2000, 71-96.
- Honti/Kiss 2013* – Sz. Honti/V. Kiss: Bronze Age Hoard from Zalaszabar. New Data on the Study of the Tolnanémedi Horizon – Part 2. In: A. Anders/G. Kulcsár (eds.): *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*. Budapest 2013, 739-755.
- Horváth 2014* – T. Horváth: Human depictions in the Age of Transformation, between 4000 and 2000 BC. In: C.-E. Ursu/S. Țerna (eds.): *Antropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*. *South-East European Prehistory* 1, 2014, 507-544.
- Horváthová/Hreha 2015* – E. Horváthová/R. Hreha: *Dolný Zemplín – Svedectvo archeológie*. Nitra 2015.
- Hultgård 2017* – A. Hultgård: The comparative study of Indo-European religions – presuppositions, problems and prospects. In: A. Hyllested et al. (eds): *Language and Prehistory of the Indo-European Peoples: A Cross-disciplinary Perspective*. Copenhagen 2017.
- Hundt 1972* – H. J. Hundt: Die Mitteleuropäischen Flügelnadeln der Älteren Bronzezeit. *Jahrb. RGZM* 19, 1972, 1-38.
- Chicideanu-Şandor/Chicideanu 1990* – M. Chicideanu-Şandor/I. Chicideanu: Contributions to the study of the Gîrla Mare Antropomorphic statuettes. *Dacia* 34, 1990, 53-75.
- Iversen 2014* – R. Iversen: Bronze Age acrobats: Denmark, Egypt, Crete. *World Archaeology*, 46:2, 242-255, DOI: 10.1080/00438243.2014.886526
- Janiak 2002* – T. Janiak: *Sztuka pradziejowa ziem polskich. Katalog wystawy*. Gniezno 2002.
- Jankovits 2008* – K. Jankovits: The Symbolism and the Wearing Fashion of Jewellery-pendants during the Bronze Age in Hungary. In: E. Anati (ed.): *Prehistoric Art and Ideology. British archeological Reports – International Series 1872*. Oxford 2008, 61-70.
- Jankovits 2017* – K. Jankovits: *Die bronzezeitlichen Anhänger in Ungarn*. Budapest 2017.
- Jelínek 2016* – P. Jelínek: Objekty s dvojicami ľudských skeletov na sídliskách staršej a strednej doby bronzovej na Slovensku. *Zbor. SNM Arch.* 26, 2016, 27-36.
- Jelínek 2018a* – P. Jelínek: Významné ženy a symbolika mušle v nitrianskej kultúre. In: L. Benediková/M. Horňák (ed.): *Sídla, artefakty a čas... Zborník štúdií o dobe bronzovej a halštatskej k 75. narodeninám Ladislava Veličička*. Nitra – Vrútky 2018, 163-169.
- Jelínek 2018b* – P. Jelínek: Hlavy v nádobách v maďarovsko veteřovsko böheimkirchenskom komplexe. Čo nám môžu povedať? *Acta Musei Nationalis Pragae, Historia* 72, 2018/1, 2, 37-45.
- Jelínek v tlači* – P. Jelínek: Birch Artifacts and Their Symbolism in the Otomani Culture. V tlači.
- Jiráň a kol. 2008* – L. Jiráň: *Archeologie pravěkých Čech – Svazek 5: Doba bronzová*. Praha 2008.
- Kalicz 1984* – N. Kalicz: Die Hatvan-Kultur. In: N. Tasić (Hrsg.): *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd 1984, 192-206.

- Kaul 2008* - F. Kaul: Sotetorp – endnu engang. *Adoranten* 2007, 51-75.
- Kazanas 2001* – N. D. Kazanas: Indo-European Deities and the Rgveda. *The Journal of Indo-European Studies*, 29, 2001, 257-295.
- Kerényi 1996* – K. Kerényi: *Mytologie Řeků I: Příběhy bohů a lidí*. Praha 1996.
- Kerényi 1998* – K. Kerényi: *Mytologie Řeků II: Příběhy héróů*. Praha 1998.
- Kersten 1958* – K. Kersten: *Die Funde der Älteren Bronzezeit in Pommern*. Hamburg 1958.
- Kézsi 2017* – T. Kézsi: Cinerary urns from the Nagyrév Culture ornamented with symbolic representations found at the Kisapostág – Dunai-Dűlő site. *AlbaReg* 45, 2017, 9-50.
- Király/Koós/ Tarbay 2014* – Á. Király/J. Koós/J. G. Tarbay: Representations of Jewellery and Clothing on Late Bronze Age anthropomorphic clay Figurines from North-Eastern Hungary. *Apulum* LI, 2014, 307-340.
- Kiss 2012* – V. Kiss: *Middle Bronze Age Encrusted Pottery in Western Hungary*. Budapest 2012.
- Klontza-Jaklová 2018* – V. Klontza-Jaklová: Use of Aegean Bronze Age symbols by the local elites of prehistoric Europe. In: B. Gediga/A. Grossmann/W. Piotrowski (red.): *Inspiracje i funkcje sztuki, pradziejowej i wczesnośredowiecznej*. Biskupin – Wrocław 2018, 39-61.
- Knápek/Šedo 2016* – R. Knápek/O. Šedo: Misky s omfalem v životě barbarských společností doby Římské. *Zbor. SNM* 40, Arch. 26, 2016, 221-279.
- Kovács 1984* – T. Kovács: Füzesabony-Kultur. In: N. Tasić (Hrsg.): *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd 1984, 235-256.
- Knipper et al. 2017* – C. Knipper/A. Mittnik/K. Massy/C. Kocumaka/I. Kucukkalipci/M. Maus/F. Wittenborn/S.E. Metz/A. Staskiewicz/J. Krause/P. Stockhammer: Female exogamy and gene pool diversification at the transition from the Final Neolithic to the Early Bronze Age in central Europe. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2017. 114. 10.1073/pnas.1706355114.
- Kowalski et al. 2019* – Ł. Kowalski/K. Adamczak/A. Garbacz-Klempka/P. Degryse/Z. Stos-Gale/M. Kozicka/W. Chudziak/A. Krzysowski/A. Jedynak: Back to the Eneolithic: Exploring the Rudki-type ornaments from Poland. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 2019, <https://doi.org/10.1007/s12520-019-00825-4>.
- Kristiansen 2010* – K. Kristiansen: Rock art and Religion: The sun journey in Indo-European mythology and Bronze Age rock art. In: Å. Fredell, K. Kristiansen & F. Criado Boado: *Representations and Communications: Creating a mythological matrix of late prehistoric rock art*. Oxford 2010, 93-115.
- Kristiansen 2011a* – K. Kristiansen: Bridging India and Scandinavia: Institutional Transmission and Elite Conquest during the Bronze Age. In: T. C. Wilkinson et al. (eds.): *Interweaving worlds systemic interactions in Eurasia, 7th to 1st millennia BC*, Oxford 2011, 243-265.
- Kristiansen 2011b* – K. Kristiansen: The Nebra find and early Indo European religion. In: H. Meller/F. Bertemes (Hrsg.): *Der Griff nach den Sternen. Wie Europas Eliten zu Macht und Reichtum kamen: Internationales Symposium in Halle (Saale) 16.-21. Februar 2005 (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle) Gebundenes Buch – 1. Februar 2011*, Halle 2013, 431-437.
- Kristiansen 2013* – K. Kristiansen: Religion and Society in the Bronze Age. In: L. B. Christensen et al (eds.): *The Handbook of Religions in Ancient Europe*. Durham 2013, 77-92.
- Kristiansen/Larsson 2005* – K. Kristiansen/T. B. Larsson: *The Rise of Bronze Age Society. Travels, Transmissions and Transformations*. Cambridge 2005.
- Kristiansen et al. 2017* - Kristiansen/M. Allentoft/K. Frei/R. Iversen/N. Johannsen/G. Kroonen/Ł. Pospieszny/ T. Douglas Price/S. Rasmussen/K. Sjögren/M. Sikora/E. Willerslev: Re-theorising mobility and the formation of culture and language among the Corded Ware Culture in Europe. *Antiquity*, 91(356), 334-347.
- Kyriakidis 2005* – E. Kyriakidis: Unidentified Floating Objects on Minoan Seals. *AJA* 109/2, 2005, 137-154.
- Lewis-Williams 2007* – D. Lewis-Williams: *Mysl v jeskyni. Vědomí a původ umění*. Praha 2007.
- Lutteropp 2009* – K. Lutteropp: *Untersuchungen zu weiblichen und männlichen Bestattungen der Frühen Bronzezeit: Bestattungsgemeinschaften mit bipolar geschlechtsdifferenzierten Bestattungssitten und ihre Sozialstrukturen im Raum Niederösterreich*. Dizertačná práca (Filozofická Fakulta Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn). Bonn 2009. Nепublikované.
- Machnik et al. 1978* – J. Machnik/B. Gediga/J. Miśkiewicz/W. Hensel: *Prahistoria ziem polskich. Tom III. Wczesna epoka brązu*. Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk 1978.
- Mallory/Adams 1997* – J. P. Mallory/D. Q. Adams: *Encyclopedia of Indo-European Culture*. London 1997.
- Mallory/Adams 2006* – J. P. Mallory/D. Q. Adams: *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*. New York 2006.
- Mandausová 2012* – A. Mandausová: „Sluneční“ symboly v hrobech kultury se šňůrovou keramikou. *Bakalárska práca* (Katedra archeológie Filozofickej fakulty Západočeskej univerzity v Plzni. Plzeň 2012). Nепublikované.
- Marinatos 1993* – N. Marinatos: *Minoan religion. Ritual, Image and Symbol*. Columbia 1993.
- Marková/Samuel 2008* – K. Marková/M. Samuel: *Nálezy zo staršej a začiatku strednej doby bronzovej z Ponitrianskej*

- galérie v Nitre. Štud. Zvesti AÚ SAV 43, 2008, 63-91.
- Massy 2018* – K. Massy: Die Gräber der Frühbronzezeit im Südlichen Bayern. Untersuchungen zu den Bestattungs- und Beigabnisitten sowie Gräberfeldimmamenten strukturen. Kallmünz 2018.
- Matić 2010* – U. Matić: Dupljajska kolica i tela koja nešto znače. *Genero* 14, 2010, 129-159.
- Matoušek/Štajnochr 2001* – V. Matoušek/V. Štajnochr: Pozdně neolitická pohřební keramika v Čechách z pohledu archeologa a etnologa. *Arch. Střední Čechy* 5, 2001, 153-200.
- Morteanu/Gogâltan 2015* – R. Morteanu/F. Gogâltan: O protomă ornitoromfă din epoca bronzului de la Satu Mare, jud. Arad. In: S. Forțiu/A. Stavilă (eds.): *Arheovest III – in memoriam Florin Medeleț - Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie*. Szeged 2015, 205-228.
- Moucha 1981* – V. Moucha: Eneolitický sluneční měděný symbol z Hřivic na Lounsku. *Prachist.* 8, 1981, 81-84
- Moucha 2011* – V. Moucha: Poznámky ke starobronzovému depotu ze Starého Bydžova. *Arch. Střední Čechy.* 15/1, 2011, 217-226.
- Neugebauer/Neugebauer 1996* - Ch. Neugebauer/J.-W. Neugebauer: Kopfzierden aus Frauengräbern der Nekropole I von Franzhausen. In: T. Kovács (Hrsg.): *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen*. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag. Budapest 1996, 103-124.
- Neugebauer/Neugebauer 1997* – Ch. Neugebauer/J.-W. Neugebauer: Franzhausen. Das frühbronzezeitliche Gräberfeld. Teil 1, Teil 2, Wien 1997.
- Nevizánsky 2002* – G. Nevizánsky: Antropomorfné a gynekomorfné nádoby badenskej kultúry z územia Karpatskej kotliny. *Slov. Arch.* 50, 79-98.
- Notroff 2012* – J. Notroff: Menace from the Afterlife? Some Remarks about the Archeological Evidence for Fearing and Banishing the Dead and a Contribution to Otomani and Füzesabony Sepulchral Rite. In: S. Berecki/R. E. Németh/B. Rezi (Eds.): *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 8 – 10 October 2010, Târgu Mureș 2011*, 143-154.
- Novotná 1980* – M. Novotná: Die Nadeln in der Slowakei. PBF 13, Band 6, München 1980.
- Novotná 1984* – M. Novotná: Die Halsringe und Diademe in der Slowakei. PBF 11, Band 4, München 1984.
- Novotný 2013* – E. Novotný: Počiatky pravekého umenia na Slovensku. Martin 2013.
- Olexa/ Nováček 2013* – L. Olexa/T. Nováček: Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Nižnej Myšli. Katalóg I (hroby 1-310). Nitra 2013.
- Olmsted 2019* – G. S. Olmsted: The Gods of the Celts and the Indo-Europeans. Virginia 2019.
- Ondráček 1970* – J. Ondráček: Ein reiches únětitzer Grab aus Příkazy bei Olomouc. In: B. Klíma (red.): *Sborník Josefu Poulíkovi k šedesátinám*. Brno 1970, 33-37.
- Parpola 2005* – A. Parpola: The Nasatyas, the chariot and Proto-Aryan religio. *Indo shisoshi kenkyu*, 16 & 17, 2005, 1-63.
- Pásztor 2015* – E. Pásztor: Celestial Symbolism in Central European Later Prehistory – Case Studies from the Bronze Age Carpathian Basin. In: C. L. N. Ruggles (ed.): *Handbook of Archaeoastronomy and Etnoastronomy*. New York 2015, 1337-1348.
- Pásztor 2017* – E. Pásztor: Bronze age light symbolism. In: E. Pásztor (Ed.): *The archeology of light. The role of natural light in the life of late prehistoric man*. Baja 2017, 119-146.
- Paulík 1999* – J. Paulík: Nález hlinenej vtáčej loďky v Dvorníkocho-Posádke I. Zbor. SNM 43, Arch. 9, 29-54.
- Paulík 2000* – J. Paulík: Nález hlinenej vtáčej loďky v Dvorníkocho-Posádke II. Zbor. SNM 44, Arch. 10, 30-60.
- Píč 1899* – J. L. Píč: Čechy předhistorické. Svazek 1. Praha 1899.
- Pichlerová/Tomčíková 1993* – M. Pichlerová/K. Tomčíková: Archeologická zbierka zo Želiezoviec I., Zbor. SNM 87, Arch. 3, 1993, 53-90.
- Pinault 2017* - G.-J. Pinault: The ultimate origin of Proto-Indo-European „sun“. In: J. A. Álvarez-Pedrosa et al.: *Ratna: Homenaje a la profesora Julia Mendoza*. Madrid 2017, 137-162.
- Pleiner a kol. 1978* – R. Pleine/A. Rybová a kol.: *Pravěké dějiny Čech*. Praha 1978.
- Podborský 2006* – V. Podborský: *Náboženství pravěkých Evropanů*. Brno 2006.
- Przybyła/Skoneczna 2014* – M. S. Przybyła/M. Skoneczna: The Bronze Age Settlement in Maszkowice (Western Carpathians) – Analyses and Interpretations. In: T. L. Kienlin/P. Valde-Nowak/M. Korczyńska/K. Cappenberg/J. Ociepka (eds.): *Settlement, Communication and Exchange around the Western Carpathians. International Workshop held at the Institute of Archaeology, Jagellonian University, Kraków October 27-28, 2012*. Oxford 2014, 265-286.
- Popa 2010* – C. I. Popa: Between Ornaments, Social Status and Symbolism. Spectacle-shaped Pendants of the Transylvanian Bronze Age. *Thraco-Dacica* 25-26, 2010-2011, 35-46.
- Puhvel 1997* – J. Puhvel: *Srovnávací mythologie*. Praha 1997.
- Remišová Věšíňová 2017* – K. Remišová Věšíňová: *Gender a pravěká společnost*. Praha 2017.
- Rittershoffer 1983* – K. Rittershofer: Der Hortfund von Bühl und seine Beziehungen. *Ber. RGK* 64, 1983, 139-415.
- Reitar 2014* – V. Reiter: Das Grab mit dem Anhänger Typ Včelince aus Neumarkt an der Ybbs (Bez. Melk). *Arch. Korrb.* 44, 2014, 369-376.

- Ruckschedel 1978* – W. Ruckschedel: Die frühbronzezeitlichen Gräber Südbayerns. Ein Beitrag zur Kenntnis der Straubinger Kultur. Katalog – Tafeln – Karten. Bonn 1978.
- Rutherford 2013* – I. Rutherford: Mycenaean Religion. In: M. Salzman (ed.): The Cambridge History of Religions in the Ancient World. Cambridge 2013, 256-279.
- Růžičková 2008* – P. Růžičková: Lukovité závěsky kultury zvoncovitých pohárů ve střední Evropě. Bakalárska práca (ÚAaM FFMU). Brno 2008. Nepublikované.
- Saňko 2018* – S. Saňko: Reflexes of Ancient Ideas about Divine Twins in the Images of Saints George and Nicholas in Belarusian Folklore. Folklore 72, 2018, 15-40.
- Sedláček 2016* – T. Sedláček: Religiozita v Urkeši: Segment raného náboženstva Churritov. Dizertačná práca (ÚRFFMU) Brno 2016. Nepublikované.
- Schreiber 1984* – R. Schreiber: Szimbolikus ábrázolások korabronzkori edényeken. Arch. Ért. 111, 1984, 3-28.
- Sklenář/Sklenářová/Slabina 2002* – K. Sklenář/Z. Sklenářová/M. Slabina: Encyklopedie pravěku v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha 2002.
- Stig Sørensen/Rebay-Salisbury 2008* – M. L. Stig Sørensen/K. Rebay-Salisbury: Landscapes of the Body: Burials of the Middle Bronze Age in Hungary. European Journal of Archaeology 11, 2008, 49-74.
- Stuchlík 1987* – S. Stuchlík: Únětické pohřebiště v Mušově. Praha 1987.
- Szabó/Hajdu 2011* – Szabó/Hajdu: A mészebetétes edények díszítésének szimbolikája a bonyhádi vegyes rítusú bronzkori temető embertani leleteinek feldolgozása tükrében. Anthrop. Közl. 52, 2011, 85-108.
- Šteiner 2009* – P. Šteiner: Keramický inventár otomansko-füzesabonyiského kultúrneho komplexu vo svetle nálezov z Barce I. Nitra 2009.
- Tihelka 1960* – K. Tihelka: Moravský věteřovský typ. Pam. Arch. 51, 1960, 27-135.
- Tihelka 1962* – K. Tihelka: Moravský věteřovský typ. II. Část (materiál). Štud. Zvesti AÚ SAV 8, 1962.
- Tihelka 1965* – K. Tihelka: Hort- und Einzelfunde der úněticer Kultur und des věteřover Typus in Mähren. Brno 1965.
- Točík 1964* – Novšie nálezy zo staršej doby bronzovej na Juhozápadnom Slovensku. Štud. Zvesti AÚ SAV 14, 1964, 127-156.
- Točík 1981* – A. Točík: Nitriansky Hrádok-Zámeček. Bronzezeitliche befestigte Ansiedlung der Madarovce Kultur. Heft 1-3. Nitra 1981.
- Varberg 2015* – J. Varberg: Where have all the young girls gone? Adoranten 2015, 21-28.
- Vavák/Jelínek/Hlavatá/Illášová 2015* – J. Vavák/P. Jelínek/J. Hlavatá/L. Illášová: Doklady metalurgie na opevněnom sídlisku maďarovskej kultúry v Budmericiach. In: J. Batora/P. Tóth (eds.): Keď bronz vystriedal meď. Zborník príspevkov z 23. Medzinárodného sympózia „Staršia doba bronzová v Čechách, na Morave a na Slovensku“, Levice 8.-11. októbra 2013. Bratislava – Nitra 2015, 157-186.
- Vicze 2013* – M. Vicze: Koszider: break or continuity? In: M. Vicze/I. Poroszlai/P. Sümegi (eds.): Koszider: Hoard, Phase, Period? Round table conference on the Koszider problem. Százhalombatta 2013, 15-30.
- Vicze 2011* – M. Vicze: Bronze Age Cemetery at Dunaújváros-Duna-dűlő. Budapest 2011.
- Veliačik 2002* – L. Veliačik: Čelenka z opevnenej osady Zámčisko v Uníne. AVANS v roku 2000, Nitra 2002, 220-222.
- Vladár 1973* – J. Vladár: Pohrebiská zo staršej doby bronzovej v Branči. Bratislava 1973.
- Vladár 1978* – J. Vladár: Umenie dávnovekého Spiša. Bratislava 1978.
- Vladár/Wiedermann 2017* – J. Vladár/E. Wiedermann: Z pontských stepí na západ – ku karpatským autochtónom. Studia Historica Nitriensia 2017/Supplementum – mimoriadne číslo časopisu venované životnému jubileu prof. Petra Romsauera: Sedem decénií Petra Romsauera. Nitra 2017, 237-254.
- Vondráček/Holub 1972* – V. Vondráček/F. Holub: Fantastické a magické z hlediska psychiatrie. Praha 1972.
- Ward 1968* – D. Ward: The Divine Twins: An Indo-European Myth in Germanic Tradition. Berkeley-Los Angeles 1968.
- West 1997* – M. L. West: The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth. Oxford 1997.
- West 2007* – M. L. West: Indo-European Poetry and Myth. Oxford 2007.
- Wittkower 1939* – R. Wittkower: Eagle and serpent. A study in the migration of symbols. Journal of the Warburg Institute 2 (4), 1939, 293-325.
- Zender 1987* – M. Zender: Die Verehrung von drei heiligen Frauen im christlichen Mitteleuropa und ihre Vorbereitungen in alten Vorstellungen. In: G. Bauchhens: Matronen und verwandte Gottheiten. Köln 1987, 213-228.

RELIGIÖSE IKONOGRAPHIE WÄHREND DER ÄLTEREN BRONZEZEIT

PAVOL JELÍNEK – DUŠAN VALENT

Im nordöstlichen Teil des Karpatenbeckens und im Mitteldonauegebiet kommt während der älteren Bronzezeit anthropomorphe Plastik vor, abstrahierte menschliche Darstellungen auf der Keramik und menschliche Darstellungen in der Verzierung der Stirnreife und Diademe, die bis an die Grenze der Erkennbarkeit stilisiert sind. Weitere anthropomorphe Darstellungen finden wir an verschiedenen Anhängertypen und einigen Nadeltypen. Wir nehmen an, dass die anthropomorphen Darstellungen nicht Darstellungen der Menschen, aber der Gottheiten sind. Die Motive wiederholen sich, einige fast idente finden wir am Metall und auch an der Keramik. Weil sich gewisse Motive, manchmal in verschiedenartiger Ausführung, wiederholen, nehmen wir an, dass es sich um eine feststehende Darstellungsart konkreter Gottheiten handelt. Wir sprechen daher von der religiösen Ikonographie.

Unser Hauptziel in diesen „Pilottext“ ist nicht einmal eine strikte chronologische Stellung einzelner Funde im Rahmen der älteren Bronzezeit. Wir wollen in erster Reihe auf die Mannigfaltigkeit, aber gleichzeitig auf die Strukturiertheit der religiösen Ikonographie im gewählten Gebiet der älteren Bronzezeit hinweisen.

Die Arbeitsmethode basiert auf der Erkennung der abstrakten menschlichen Darstellungen an der Blechindustrie, den Gravuren an der Keramik und den Formen der Anhänger und Nadeln im breiten Gebiet Mitteleuropas und ihrer Konfrontierung mit den Ergebnissen der vergleichenden Mythologie. Der gegenständliche Text ist von Gesichtspunkt der Anzahl der präsentierten Funde und ihre Einführung in gegenseitige Zusammenhänge am umfangreichsten. Es ist aber wahrscheinlich, dass uns einige Darstellungstypen entwichen sind, aber viele Motive der älteren Bronzezeit sind insofern abstrahiert, dass ihre Erkennung nicht möglich ist. Wenn wir aber nicht „alles“ erklären können, müssen wir uns damit abfinden, dass wie „etwas“ erklären werden.

Im Beitrag befassen wir uns mit den Produkten der urgeschichtlichen Kunst, bzw. des urgeschichtlichen Kunsthandwerks. Wir bieten aber nicht ihre Erklärung, weil wir nur einige ihrer Elemente beleuchten wollen. Wir geben uns mit der Erklärung zufrieden, dass die urgeschichtliche „Kunst“ das Ergebnis der gesellschaftlichen und nicht persönlichen Tätigkeit ist. Die Kunst erfüllt gesellschaftliche Zwecke, auch wenn mit diesen die Einzelnen in sozialen Zusammenhängen Verfahren, um gewisse Ziele zu erreichen. Außerhalb des sozialen Kontextes kann man die Kunst nicht verstehen. Wir arbeiten mit dem Konzept, dass die altbronzezeitliche Ikonographie Elemente der Realität darstellen (im heutigen Wortsinn), aber auch Elemente der urgeschichtlichen (emischen) „Realität“, also Ausgänge der Kultur (als symbolischen Systems), der Ideologie, der Produkte des geänderten Bewusstseinsbefindens usw.

Ikonographie finden wir in der Regel an Prestigeartefakten – am Schmuck und an der Grabkeramik. In der funktionellen Lage finden wir sie in der Regel in Frauengräbern. Wir nehmen daher an, dass es sich um die Darstellung von Frauengottheiten handelt, bzw. einer Gottheit mit spezifischer Funktion die an die Frauen und Kinder gebunden ist. Gegenüber der Darstellung von Gottheiten mit männlichen Attributen stellen die Frauengottheiten in der materiellen Kultur eine viel markantere und variabelere Gruppe dar. Wir denken aber nicht, dass diese Wirklichkeit vom Charakter der Gesellschaft aussagt und also nicht die Form eines sog. Matriarchats oder einer Matrifikalität andeutet, wie die Forscher in der Vergangenheit meinten. Wir müssen aber bedenken, dass es sich um einen Teil der materiellen Kultur handelt die sich im Frauenspektrum der damaligen markant gender gegliederten Gesellschaft befand.

Die sprachwissenschaftlichen Forschungen werden immer mehr mit der Archäologie, Archäogenetik und weiteren naturwissenschaftlichen Wissenschaften verknüpft. Auf ihrer Basis kann man annehmen, dass der Karpatenbecken während des 3. Jahrtausends vor Chr. sukzessive indoeuropäisiert wurde, was zur Abwechslung den Blick auf die hiesigen religiösen Äußerungen vom Gesichtspunkt der komparativen indoeuropäischen Perspektive berechtigt.

Die indoeuropäische Perspektive bringt oft vergessene Möglichkeiten der Interpretation. Die Sprachwissenschaft und die Komparatistik der religiösen Vorstellungen der Indoeuropäer, erlangte in letzter Zeit beachtenswerte Ergebnisse, die gewähren, im beschränkten Maß, eine verengte Auswahl von Interpretierungsmöglichkeiten der einzelner Gruppen ausgewählter Ikonographie.

Es scheint, dass die anthropomorphe Darstellung die Träger der mitteldonauländischen und innerkarpatischen altbronzezeitlichen Kulturen aus mehr entwickelten Gebieten übernahmen, vor allem vom östlichen Mittelmeer. Es musste sich nicht um die Übernahme von Gottheiten im Sinn der Einführung ihres Kultes in die lokalen Religionssysteme gehandelt haben. Die verfolgte Langzeitigkeit und Regionalität der Darstellungen weist eher auf dem autochthonischen Charakter der Gottheiten hin.

Ein großer Teil der Anhänger aus der älteren Bronzezeit stellt gynekomastonomorphe Korpuse dar. Seltener tauchen sie auch an Nadeln auf. Die abgebildeten Funde (Abb. 8A, B) demonstrieren das hinreichend. Sie unterscheiden sich voneinander nur durch die Herstellungstechnik (drahtförmige, getriebene, gegossene) und das Abstraktionsmaß. Es ist

nicht möglich sich äußern, ob sie eine konkrete Gottheit vorstellen, oder Ausdruck des Frauen- um Mutter- Gottesprinzip allgemein sind – ihre zeitlich-räumliche Ausweitung ist so ausgedehnt, dass man auch mit dieser Alternative rechnen muss. Die komparative Methode deutet aber an, dass solche direkte Assoziationen sehr vereinfacht sein können. Für eine wahrscheinliche Möglichkeit der Interpretation halten wir daher, dass es sich um eine Frauengottheit handelt die nahe der urindoeuropäischen Heusos steht, einerseits für ihre Assoziationen mit der Jugendzeit, der Frauenschönheit und Brustenthüllung, die wir durch die bronzezeitlichen Rigved-Tradition belegt haben.

Geschlossener wirkt die Gruppe von Darstellungen der Frauengottheit mit „Blechhut“ und mit der Schürze/Rock. Außer der realen „Blehhüte“ aus Franzhausen I befindet sich diese Ikonographie an einem relativ kleinen Raum im heutigen Ungarn, aber in mehreren Kulturen von der frühen (Nagyrév-Kultur) bis ans Ende der älteren Bronzezeit (Kulturen mit inkrustierter Keramik). Wahrscheinlich zeugt das vom lokalen Kult der konkreten Frauengottheit.

Gleicherweise würden die älteren Typen der anthropomorphen Anhänger Nagyhangos und Včelínce und ihre jung- und spätbronzezeitlichen Parallelen (Abb. 10) auf ein früheres (und kontinuierliches) Vorkommen der Sonnengottheit als bisher hinweisen. Ältere und jüngere anthropomorphe Anhänger, gegenüber den Koszider-Anhängern weisen eher zum Frauengeschlecht hin. Außer dem anthropomorphen Aussehen der frühen Anhängerformen unterstützt es die Realität, dass die Sonne auf Basis zahlreicher literarischen und ikonographischen Beweisen in Form eines Rades wahrgenommen wurde.

Anthropomorphe Nadeln kommen im westlichsten Teil des verfolgten Gebiets vor und hängen schon mit dem westeuropäischen Kulturkreis zusammen. Mit dem Karpatenbecken kann ihm die sog. Adorabelgeste verbinden (weil es um eine Darstellung einer Gottheit geht wird es sich wahrscheinlich um eine Geste des Segnens handeln), welche wir bei inkrustierter Ikonographie an Urnen finden.

Für außerordentlich wichtig halten wir die Erkennung der triadischen Ikonographie an Blechstirnbändern und „Hüten“ und ihre weiteren, auch wenn problematischeren Strukturen an der Keramik.

Die Verbreitung der Blechstirnbänder mit Triaden in Mähren und der Südwestslowakei in der nur auf die Aunjetitzer Kultur begrenzten Zeit könnte auf einem lokalen Kult hinweisen. Triadische Darstellungen an der Keramik in Ungarn weisen wieder darauf hin, dass sie nicht fremd auch anderswo sein mussten, auch wenn sie nicht so markant sind. Die Verbindung der Triaden und der Schiffe in der Vorlausitz-Kultur und im Koszider-Horizont deuten auf die Vermischung der lokalen Ikonographie, die sich seit der mittleren Bronzezeit „internationalisiert“. Die triadischen Strukturen sind für die indoeuropäischen Religionen typisch, daher richteten sie auch unsere Forschung in diese Richtung. Weil wir sie vor allem an Stirnbändern aus Frauengräbern finden, ist offenbar, dass es sich mindesten bei der zentralen Gestalt um eine Frauengottheit handelt. Es ist aber nicht sicher, ob es sich um drei Frauengottheiten, eine dreieinige Göttin oder eine Göttin mit zwei Zwillingen als Begleitern handelt. Das Stirnband aus Pravčice (Abb. 3D) könnte mit der Komposition ihrer Verzierung auch auf eine mythologische Geschichte oder eine Familienbeziehung hindeuten.

Vom Gesichtspunkt der komparativen Mythologie halten wir zwei Interpretationen für am hoffnungsreichsten:

- indoeuropäische Schicksalsgöttinnen: fast universelle Verbreitung (außer dem indoiranischen Zweig) und Einigkeit der Traditionen über drei übernatürliche Frauen, die mit der Spinnerei assoziiert sind und über das Schicksal der Neugeborenen kurz nach ihrer Geburt entscheiden, deuten an, dass wir mit Vorstellungen zu tun haben die zur „tiefsten Schicht“ der Indoeuropäer reichen.

- Triade von Göttinnen-Mütter: häufig vor allem in Nord- und Westeuropa (Matres, Matronae und andere) und in romanisierter Gestalt des keltischen und germanischen Konzeptes vom 1.-4. Jahrhundert nach Chr. bekannt sind, deren Wurzeln gewöhnlich in vorindoeuropäischen Populationen gesucht werden. Es ist möglich, das ihr Kult sich in christianisierter Form in einigen Regionen Europas bis in die Neuzeit fortgesetzt hatte. Die triadischen Darstellungen an Schiffen von Blechstirnbändern aus dem Koszider-Horizont (Abb. 12A) sind dank der mehr realistischen Gestaltung in der Felskunst als Göttin/Priesterin/Akrobatin und zwei göttliche Zwillinge interpretierbar. Die Komposition erinnert dank der Akrobatin die drüber das Schiff springt an die Sprünge über dem Stier in der Kunst von Kreta (Abb. 12B, C). Der Sprung über dem Stier hält aber auch die nordische Felskunst fest. Es scheint, dass es sich hier um eine erweiterte Erscheinung, Ritual und Ikonographie handelt, die im 2. Jahrtausend vor Chr. im breiten Gebiet des Kontinents erscheint. Wir nehmen nicht an, dass es sich in allen Bereichen um dieselbe Angelegenheit handelt, die sich diffus aus einem Zivilisationszentrum über den ganzen Kontinent ausbreitet. Es geht eher um eine in der materiellen Kultur/in der Kunst wohlherhaltene Erscheinung, die am gewissen Niveau den Trägern verschiedener bronzezeitlichen Kulturkomplexe begreifbar war. Nach unserer Meinung, in was wir mit den zitierten Autoren einverstanden sind, handelt es sich um eine astronomische, durch freie Auge verfolgbare Erscheinung, die praktisch vom jeder Stelle der Erdkugel sichtbar ist. Auf der symbolischen Ebene wird sie aber mehr-weniger verschiedenartig erklärt und mit einem größeren oder umgekehrt kleineren Maß in die Ideologie, Ritualpraxis und Mythologie eingegliedert.

Die Göttin/Priesterin/Akrobatin/Akrobat beim Sprung über das Schiff/die Stierhörner stellt nach uns eine ähnliche Darstellung wie wir sie in Mesopotamien in der Darstellung des Sternes und Halbmondes finden dar (Abb. 12D). Den Stern stellt das Planet Venus/Göttin Ištar in Konjunktion mit dem Mond dar. Mit den Planet Venus werden auch einige scheibenförmige Anhänger vom Karpatenbecken und das Planet Venus als Morgenstern verbunden, die im urin-

doeuropäischen Pantheon mit der Göttin des Morgenscheins Heusos verknüpft wird. Die Verifizierung dieser Hypothese benötigt aber eine weitere Forschung.

Ebenfalls duale Pferdendarstellungen als Paarstrukturen an Stirnbändern erlauben uns weitere Interpretationsparallelen zu suchen. Die paarigen Gestalten an Stirnbändern und vor allem die Pferdekopfpaare oder Paare aufgebäumter Pferde, könnten die göttlichen Zwillinge symbolisieren (Abb. 2, 5). Für die Paargottheit von Mann (Gott) und Frau (Göttin), könnte in die Betrachtung das komparativ gut belegte Paar des himmlischen Gottes und der Mutter Erde, Djeus und Degom, zufallen, davon könnten auch die rituell bestatteten Paare zweier Individuen vom entgegengesetzten Geschlecht in Siedlungsobjekten oder gender verschiedene Bestattungsweisen an zeitgleichen Körpergräberfeldern zeugen. Die Genderunterschiede sind auch in der materiellen Kultur zu sehen – in den Grabbeigaben der Bestatteten. Man kann also annehmen, dass als Männer- und Frauenartefakte sie auch in der symbolischen Ebene der lebendigen Kultur benützt wurden. Diese Erscheinung hatte ihren Ursprung in der Ideologie, wo wir von männlichen und weiblichen Gottheiten wie über die Grundprinzipien der Teilung der Gesellschaft und der Welt nachdenken können. Die paarige Komposition der Stirnbandverzierung könnte so das Spiegelbild dieser dualen Ideologie sein.

Mindesten ein Teil der Ikonographie hat eine gewisse Komposition (Paare, Triaden), die Parallelen im rekonstruierten urindoeuropäischen Pantheon haben, auch wenn es selbstverständlich nicht möglich ist die konkrete Ikonographie automatisch zur konkreten Gottheit zureihen. Für das ist die Palette der Interpretationsmöglichkeiten noch zu bunt. Selten finden wir auch Szenen, die vielleicht mythologische Szenen sein könnten (Abb. 2C).

Es sind aber wenige und sie sind zu unkonkret.

Die Interpretationsmöglichkeiten werden vielleicht weitere, mehr beweisbare Funde und die zukünftige Forschungen verengen. Gleichermassen bringen sie vielleicht auch weitere Fragen, die man beantworten werden muss. Eindeutig kann man schon jetzt sagen, dass die Erkennung der religiösen Ikonografie markant zur Erkennung der Religion der älteren Bronzezeit beiträgt.

Mgr. Pavol Jelínek, PhD.

Slovenské národné múzeum-Archeologické múzeum

Žižkova 12

P.O.BOX 13

810 06 Bratislava

Slovenská republika

pavol.jelinek@gmail.com

Mgr. Dušan Valent

dus.valent@gmail.com